

ANDRZEJ MALINOWSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wyższa Szkoła Pedagogiki i Administracji w Poznaniu

ANTROPOLOGIA POZNAŃSKA XX WIEKU

Słowa kluczowe: antropologia poznańska, antropologia, historia antropologii

Poznań jako ośrodek akademicki nie miał tak długiej i bogatej tradycji jak Kraków, Wilno, Warszawa czy Lwów. Wynikało to w znacznej mierze ze specyfiki politycznej stosowanej przez Prusy względem ludności polskiej. Przełamywanie tej polityki, budzenie i krzewienie kultury narodowej, życia umysłowego było bardzo trudne. Mimo tego już w 1857 roku powstało Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (PTPN), szczególnie zasłużone dla rozwoju ruchu umysłowego w Wielkopolsce. Z tych powodów również antropologia nie znajdowała odpowiedniego gruntu dla rozwoju. Prowadzone z inspiracji Berlina, konkretnie Rudolfa Virchowa badania barwy oczu, włosów i skóry wśród dzieci szkolnych, stanowiły fragment badań ogólnoniemieckich, których wyniki ogłoszono w 1886 r. Samodzielne badania poznańskie ogłoszone drukiem w 1888 r. prowadził jedynie dr Landsberger w latach 1880-86, obserwując co roku te same dzieci (chłopców) w liczbie 104, w zakresie 25 pomiarów głowy i cech somatometrycznych.

Faktyczny rozwój antropologii wiąże się z powstaniem Uniwersytetu Poznańskiego (UP), którego otwarcie nastąpiło w maju 1919 r. Już wtedy planowano powołanie katedry antropologii i zaproponowano ją do objęcia prof. Janowi Czekanowskiemu. Nie chciał on jednak opuścić Lwowa, to też od roku akademickiego 1919/20 kierował nią zoolog prof. Jan Grochmalicki jako kurator, co trwało do roku akademickiego 1935/36 – do jego śmierci. Była to katedra ulokowana na Wydziale Filozoficznym, na którym realizowane były studia biologiczne. W 1920 r. na Wydziale Lekarskim powołano Zakład Antropologii organizowany przez prof. Adama Wrzoska, który tworzył Wydział Lekarski i był jego pierwszym dziekanem. Pierwsze wykłady z antropologii rozpoczęto w roku akademickim 1921/1922 i objęto nimi wszystkich studentów medycyny. Po wydzieleniu z Wy-

działu Filozoficznego Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego w 1936 r. katedra antropologii znalazła się na tym ostatnim. Kuratorem tej katedry był zoolog prof. Kazimierz Simm, a zajęcia z antropologii dla studentów biologii prowadził on wraz z asystentką Teresą Daleszyńską. Trwało to do września 1939 r. Katedra posiadała skromny księgozbiór i instrumentarium, a poza dydaktyką nie prowadziła badań z zakresu antropologii. Kluczową rolę w rozwoju poznańskiej antropologii odgrywał zakład na Wydziale Lekarskim. Stopniowo uzyskał bogate instrumentarium, bibliotekę, a tuż przed wojną oddano na jego potrzeby Collegium Izydora Kopernickiego przy ul. Święcickiego 6. Mieścić się tam miały pracownie: antropometrii, higieny szkolnej, rentgenologii oraz muzeum człowieka, bowiem zgromadzono bogate zbiory kostne, eksponaty etnologiczne (dr Henryk Gordziałkowski przywiózł je z Afryki). Przy zakładzie mieścił się Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Antropologicznego założonego w 1925 r. i Redakcja Przeglądu Antropologicznego, który od 1926 r. stał się organem tego towarzystwa i wszystkich placówek antropologicznych w Polsce. Liczni studenci medycyny i lekarze początki swej kariery zawodowej wiązali z antropologią. Sam A. Wrzosek działając w Poznaniu skoncentrował się na rozwoju antropologii i historii medycyny zaprzestając działalności jako patolog. Ogromne zasługi poniósł w zakresie organizacji nauki, zwłaszcza medycyny w Polsce. Rozwijał badania z zakresu ontogenezy, antropologii historycznej (badania cmentarzyska ciałopalnego ludności kultury łużyckiej w Laskach k. Kępna, ponad 1500 popielnic pozyskanych w latach 1925-29; cmentarzyska szkieletowego na Ostrowie Lednickim, badania w latach 1932-35, z którego pozyskano ponad 1400 szkieletów).

Ostrów Lednicki z punktu widzenia początków Państwa Polskiego posiada znaczenie fundamentalne, a szkielety ludności wczesnopiastowskiej stanowią najcenniejszą kolekcję szkieletową w Polsce. Szkielety te już przed wojną zostały oznaczone, powiązane (czaszki z żuchwami, kręgosłupy oraz miednice) i odpowiednio przechowywane. Rozpoczęto też opracowanie szkieletów w aspekcie morfologii (dymorfizm płciowy, asymetria kończyn), a już po wojnie w innych aspektach biologiczno-medycznych. Osobą, która dawała Wrzoskowi największe wsparcie w organizacji zakładu, w badaniach terenowych, w działalności naukowej i dydaktycznej był prof. Michał Ćwirko-Godycki, który został zatrudniony w zakładzie w 1932 r. Poza wymienionymi badaniami cmentarzysk podjęto obserwacje rozwoju fizycznego dzieci kaszubskich, poznańskich, badania z zakresu asymetrii i lateralizacji u człowieka, kształtowania się z wiekiem ciepłoty ciała, tętna, ciśnienia tętniczego, badania ciągłe rozwoju dzieci poznańskich. Wraz z Godyckim Wrzosek opracował charakterystyki Serbów i Macedończyków, obaj pisali znakomite biografie wybitnych przedstawicieli antropologii i medycyny: Jędrzeja Śniadeckiego, Izydora Kopernickiego, Juliana Talko-Hrynecwicza, Aleksandra Mecieszy, Benedykta Dybrowskiego, Teofila Chudzińskiego, Ludwika Krzywickiego Henryka Hoyera i in. Godycki wyjeżdżał na staże i stypendia zagraniczne głównie do Paryża. Prowadził badania wpływu mięśni żwaczowych na

czaszkę, przedstawił charakterystykę antropologiczną narodów bałkańskich oraz był autorem pierwszego w Polsce podręcznika antropometrii (1933).

Z antropologią związani byli zasłużeni dla Poznania lekarze: Henryk Gordziałkowski badaniami w Kongo Belgijskim, Franciszek Witaszek – dermatoglify, czy późniejsi profesorowie medycyny: Edward Howorka – badania kraniometryczne i pierwsze w Polsce opracowanie choroby próchnicowej zębów ludności wczesnopiastowskiej z Ostrowa Lednickiego; Tadeusz Ziółkiewicz – badania asymetrii kości długich, wysokości ciała u ludności piastowskiej, badania paleostomatologiczne i goniometryczne narządu żucia. Z antropologią związany był też prof. Wiktor Dega badający miednice i stawy biodrowe w rozwoju płodowym (1932-33). Z lekarzy pediatrów warto tu przypomnieć badaczy, którzy zajmowali się w latach 20. i 30. rozwojem dzieci: M. Stabrowski, W. Sinecki, I. Marchwicki, B. Skokowski. Badania antropometryczne płodów prowadzili w latach 1928-33 O. Follak i J. Gerstenberg. Wiktor Tomaszewski, późniejszy profesor laryngologii, prowadził badania kształtów głów, relacji typów konstytucjonalnych do rasowych. Licznych innych przytacza M. Godycki (1958), w tym G. Madziarską-Langerową, I. Ostrowską, które były związane z Zakładem Antropologii Wydziału Lekarskiego UP.

Trzecią placówką antropologiczną działającą w Poznaniu w okresie międzywojennym było Studium Wychowania Fizycznego, którym kierował prof. Eugeniusz Piasecki, który utworzył i kierował Laboratorium Antropologii i Fizjologii (później antropometrii stosowanej) i wyposażył je w sprzęt. Zajmował się on rozwojem fizycznym i motorycznym dzieci i młodzieży, teorią WF. Dla studentów wychowania fizycznego UP oraz Centralnej Szkoły Wojskowej Gimnastyki i Sportów jak również na państwowych kursach wychowania fizycznego wykładał antropometrię. Zatrudnił też i współpracował z Karolem Stojanowskim. Studium WF UP dało podwaliny pod powstałą po II wojnie światowej Wyższą Szkołę Wychowania Fizycznego.

Czwartą międzywojenną placówką antropologiczną był Oddział Antropologii Katedry Prehistorii UP. Kierownik katedry prof. Józef Kostrzewski powierzył kierownictwo placówki (1934 r.) doc. Karolowi Stojanowskiemu. W ramach tej działalności prowadzono badania materiałów kraniologicznych pozyskiwanych głównie na obszarze Wielkopolski, badania typologiczne i opracowanie problemów etnogenezy.

Piątą placówką, w której dominowała problematyka antropologiczna związaną z anatomią, była Katedra Anatomii Prawidłowej Wydziału Lekarskiego UP kierowana przez prof. Stefana Różyckiego. Cały dorobek naukowy Różyckiego odnosił się do antropologii części miękkich, w tym układu mięśniowego szympansov. Jego zasługą było też zorganizowanie Muzeum Anatomicznego z bogatym działem anatomii porównawczej, prymatologii, anatomii rozwojowej i antropologii. To największe w skali Polski muzeum (oczko w głowie profesora) zostało fizycznie zlikwidowane w latach 1965-69. Karol Stojanowski pracował w katedrze anatomii od 1926 r.

Szóstą placówką naukowo-dydaktyczną związaną z antropologią była Katedra Pedagogiki UP, kierowana przez prof. Ludwika Jaxa-Bykowskiego, pedagoga-przyrodnika i antropologa, twórcę antropologii pedagogicznej w Polsce (antropologii pedagogiki i wychowania). Doprowadził on do powołania Instytutu Pedagogiki UP. Prowadził zakrojone na szeroką skalę badania antropometryczne, psychometryczne, seksuologiczne, nikotynizmu, alkoholizmu, zaangażowania społecznego, kulturowego i politycznego młodzieży. Z jego inicjatywy dr J. Schwarzwald (współpracownik) opracował i wydał *Atlas rozwoju fizycznego i psychicznego* z roku 1934 i 1937. Był to pierwszy akademicki podręcznik auksoologii w Polsce. Był on przeznaczony dla studentów i specjalistów pedagogów, dla lekarzy i higienistów szkolnych. Propagował on genetykę, ewolucjonizm, antropologię i auksoologię. Badania Jaxa-Bykowskiego odnosiły się do młodzieży narodowości polskiej, żydowskiej, ukraińskiej. Ukazywał on kulturowe podłoże ksenofobii. Był też jednym z pierwszych propagatorów zastosowań statystyki w naukach pedagogicznych i biologicznych. Duża część dorobku naukowego w postaci rękopisów przygotowanych do druku oraz niemal całość materiałów uległa zniszczeniu w czasie wojny, a ocalałe resztki i prace napisane już po wojnie i nieopublikowane zostały rozproszone.

Straty wojenne antropologii poznańskiej były ogromne. Rozproszone i częściowo zniszczone były zbiory osteologiczne, jednak największe spustoszenia dotknęły materiałów archiwalnych, w tym ankiet pomiarowych 3000 dzieci badanych w odstępach rocznych od 1932 do 1938 r. (1500 chłopców, 1500 dziewcząt). Materiałów tych prof. Godycki nie zdążył już opracować. Zagięły instrumenty antropometryczne, pomoce dydaktyczne. Hitlerowcy zniszczyli również 150 tys. ankiet odnoszących się do cech barwnikowych i ostrości wzroku. Z inicjatywy Godyckiego po wojnie w latach 1947-53 przeprowadzono masowe badania dzieci szkolnych województwa poznańskiego, w zakresie 7 cech, odnoszące się do 180 tys. dzieci. Materiał posłużył do wykonania licznych prac magisterskich z wychowania fizycznego i został podsumowany w *Dziecku poznańskim* z roku 1986, ukazując wpływ wojny i okresu powojennego na rozwój fizyczny dzieci.

OKRES POWOJENNY

Po wojnie dnia 14 marca 1945 roku reaktywowano Zespołową Katedrę Antropologii na Wydziale Lekarskim UP. Jej kierownikiem mianowano prof. Wrzoska, który jednak po roku został przeniesiony na emeryturę. Od maja 1946 kierownikiem został, przybyły do Poznania, prof. Jan Czekanowski. W Katedrze pracowali prof. Godycki, dr Franciszek Wokroj, dr Krystyna Modrzewska (1945-50) oraz 13 asystentów, w tym 6 doktorów. Wykładów z antropologii słuchali studenci medycyny, stomatologii, biologii, biometrii, psychologii, pedagogiki a nawet prawa. Niechęć lekarzy względem statystyki matematycznej, którą lansował na Wy-

dziale Lekarskim Czekanowski, niezrozumienie jej możliwości w medycynie skłoniły go do przeniesienia Katedry na Wydział Matematyczno-Przyrodniczy, co nastąpiło w 1947 roku. Działo się to wbrew opinii Wrzoska, a zwłaszcza Godyckiego, którzy pragnęli pozostawienia antropologii na Wydziale Lekarskim. Uzasadniali oni, że przeniesienie nie jest celowe, bowiem była możliwość reaktywowania antropologii na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym i tam mógł przejść Czekanowski z Wokrojem. Wydział Matematyczno-Przyrodniczy zyskał Katedrę Antropologii z całym majątkiem i personelem. Zlikwidowano zatem antropologię na Wydziale Lekarskim, co w konsekwencji z czasem zaowocowało zaniechaniem wykładania jej dla medyków.

Gdy w 1950 r. m.in. Sztachelski zwrócił się do Komitetu Antropologii PAN o zatrudnienie antropologów na wszystkich ówczesnych Wydziałach Lekarskich w Polsce, uzyskał odmowę środowiska antropologicznego, co wynikało ze strat wojennych w stanie liczbowym antropologów. W Poznaniu na zaproszenie prof. S. Różyckiego antropologię dla medyków wykładał do 1953 r. Godycki. Były to wykłady w ramach anatomii prawidłowej. Dla pedagogów antropologię psychologiczną i pedagogiczną wykładał do dnia aresztowania (15.10.1947) Jaxa-Bykowski. Po wojnie nie restytuowano Oddziału Antropologii w Katedrze Prehistorii, bowiem Stojanowski podjął pracę na Uniwersytecie we Wrocławiu. Laboratorium Antropologii Stosowanej Studium Wychowania Fizycznego UP przekształciło się w 1956 r. w Zakład Antropologii Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego (WSWF), który rozwijał się pod kierunkiem prof. Godyckiego.

Czekanowski opublikował w okresie pracy w Poznaniu swe podstawowe dzieła z zakresu antropologii ogólnej, afrykanistyki i etnogenezy Słowian. W latach 50. stan kadrowy zmniejszono do 3 samodzielnych pracowników i jednego asystenta. Antropologię w dobie „Łysenkizmu” ledwie tolerowano, a do biometrii jeszcze w tym okresie pracownicy naukowci Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi odnosili się niechętnie. Stan taki rzutował na redukcję liczby godzin z anatomii, antropologii i biometrii dla biologów.

W 1960 r. Czekanowski przeszedł na emeryturę i od 1.09.1960 r. kierownikiem katedry został prof. Franciszek Wokroj. W latach 1958-1962 Godycki i Wokroj brali udział w badaniach dzieci i młodzieży w Egipcie. Z trzech wypraw na przestrzeni lat 1958-62 zgromadzono materiał ogłoszony w 6 tomach „Anthropological Measurements of Population in the Arab Republic Egypt” 1961-1971. Po przeniesieniu katedry z Collegium Kopernickiego do Collegium Maius podjęto starania o zorganizowanie Muzeum Człowieka, które z wielu przyczyn organizacyjnych i finansowych praktycznie nigdy nie funkcjonowało. Za czasów kierowania Katedrą przez Wokroja organizowano liczne badania wykopaliskowe: Wolin-Młynówka, Łowyn k. Międzychodu, Góra Chełmska k. Koszlina, Kołobrzeg-Kolegiata i wiele pomniejszych (badania ciągle licealistów Wielkopolskich 1961-64). Duża część pozyskanych materiałów uległa zniszczeniu, rozproszeniu, co po części można przypisać specyficznej pomysłowości Wokroja odnośnie do metod przechowywania materiałów. Okres ten charakteryzował się również dużą rotacją

asystentów, którzy odchodzili z pracy lub byli zmuszeni do odejścia. Doprowadziło to do ustąpienia Wykroja z funkcji kierownika na początku marca 1966 r. Kuratorem Katedry została Maria Czekańska – geograf, a lipcu 1966 r. kierownictwo objął Godycki. Jego staraniem w Katedrze utworzono dwa zakłady: Antropologii Ogólnej – kierowany przez Godyckiego z czterema asystentami oraz Antropologii Etnicznej i Regionalnej – kierowany przez Wokroja z dwoma asystentami. Pierwszego października 1966 r. powołano w Katedrze Anatomii Prawidłowej Akademii Medycznej w Poznaniu Pracownię Antropologii w jednoosobowym składzie – dr Andrzej Malinowski, przeniesiony z Uniwersytetu Poznańskiego. Pracownia w ramach ćwiczeń z anatomii prowadziła zajęcia z antropologii i podjęła badania rozwoju wewnątrzłonowego, zwłaszcza głowy i mięśni żwaczowych płodów. Po przejściu Godyckiego i Wokroja na emeryturę zlikwidowano katedrę i oba zakłady, powołując w ich miejsce Sekcję Antropologii, która była tworem dydaktycznym. Kuratorem sekcji został prof. Wacław Skuratowicz – zoolog i funkcję tę pełnił do maja 1970 r. W dalszej kolejności funkcję tę pełniła prof. Alicja Szweykowska – botanik, a w lutym 1972 r. kierownictwo powierzono przeniesionemu z Akademii Medycznej doc. Malinowskiemu, który habilitował się na UAM w Poznaniu z antropologii w listopadzie 1970 r., a stanowisko docenta uzyskał w grudniu 1971 r. Od roku 1972 r. miał miejsce szybki rozwój naukowy i organizacyjny antropologii na UAM. W styczniu 1973 r. reaktywowano zakład przekształcony w katedrę, a dnia 30 września 1987 został on przekształcony ostatecznie w Instytut Antropologii. W latach 1984-87 kierownikiem Katedry Antropologii był doc. Jan Strzałko – wcześniej Malinowski, który ponownie kierował utworzonym Instytutem Antropologii do października 1990 r., kiedy na stanowisko dyrektora wybrano prof. Janusza Piontka. Wicedyrektorem Instytutu była doc. Maria Danuta Kaliszewska-Drozdowska.

W składzie Instytutu powołano następnie zakłady:

1. Biologii Rozwoju Człowieka – kier. doc. Joachim Cieślik,
2. Ekologii Populacyjnej Człowieka – kier. prof. Jan Strzałko,
3. Biologii Ewolucyjnej Człowieka – kier. prof. Janusz Piontek,
4. Ergonomii i Antropologii Stosowanej – kier. prof. Andrzej Malinowski,
5. Muzeum Człowieka i Pracownia Osteologiczna – kier. prof. Janusz Piontek.

W roku 1981 zlikwidowano Międzywydziałowy Instytut Ochrony Pracy i Ergonomii, włączając pracowników do Zakładu Ergonomii i Antropologii Instytutu Antropologii UAM. Zakład ten zlikwidowano w 1990 r. z momentem przejścia Malinowskiego do pracy na Uniwersytecie Łódzkim.

Od lat siedemdziesiątych uniwersytecka antropologia podejmowała liczne badania naukowe z zakresu auksologii, paleobiologii człowieka, ekologii, ergonomii. Pod koniec XX w. Instytut zatrudniał 27 pracowników nauki. W jego ramach funkcjonuje redakcja „Przeglądu Antropologicznego” (red. J. Strzałko) i „Variability and Evolution” (red. J. Piontek).

W okresie ostatniego dwudziestolecia zorganizowano w Poznaniu liczne ogólnopolskie konferencje naukowe w tym:

1. Antropologia polska w 25-leciu PRL – 1969 r. (publikacja 1971 r.),
2. Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych – 1972 (publikacja 1974 r.),
3. Badania populacji ludzkich na materiałach współczesnych i historycznych – Jubileuszowy Zjazd PT Antropologicznego 1975 (publikacja 1976 r.),
4. Sympozjum dydaktyczne na temat: „Nauczanie Antropologii i Elementów Biologii Człowieka w Wyższych Uczelniach w Polsce” – 1978 r.,
5. Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej – w 100-lecie urodzin J. Czekanowskiego – 1982 (publikacja 1985 r.),
6. Ogólnopolski Zjazd Antropologów z okazji 60-lecia Polskiego Towarzystwa Antropologicznego – 1985 (publikacja 1990 r.),
7. Wydziałowa konferencja na temat „Pojęcie cechy w biologii” – 1988 r.

Oprócz tego organizowane były, wspólnie z archeologami czy filozofami, pomniejszych sympozja naukowe.

Bogaty jest również dorobek Instytutu w dziedzinie monografii naukowych. Warto tu wymienić chociażby następujące pozycje:

1. *Dziecko poznańskie*, (red.) A. Malinowski, 1976 r.,
2. *Dziecko wielkopolskie*, (red.) A. Malinowski, 1978 r.,
3. *Procesy mikroewolucyjne w europejskich populacjach ludzkich*, J. Piontek, 1979 r.,
4. *Stan biologiczny i akceleracja rozwoju noworodków*, M. D. Drozdowska, 1980 r.,
5. *Wielopoziomowy rozwój fenotypowy populacji i osobnika w ontogenezie*, J. Cieślik, 1980 r.,
6. *Szkice z antropologii ogólnej*, (red.) J. Piontek, 1988 r.,
7. *Dziecko poznańskie '90*, J. Cieślik, M. D. Kaliszewska-Drozdowska, 1994 r.,
8. *Środowisko człowieka w pradziejach*, J. Strzałko, J. Ostoja-Zagórski, 1995 r.,
9. *Biologia populacji pradziejowych*, J. Piontek, 1996 r.,
10. *Kompendium wiedzy o ekologii*, J. Strzałko, T. Mossor-Pietraszewska, 1999 r.

W połowie lat 90. rozpoczęto wydawać Monografie Instytutu Antropologii. Do roku 2000 ukazało się 8 tytułów.

Szczególnie duże uznanie uzyskała wśród biologów i lekarzy książka J. Strzałki, M. Henneberga i J. Piontki pt. *Populacje ludzkie jako systemy biologiczne* (1980) oraz popularna książka A. Malinowskiego pt. *Norma biologiczna a rozwój somatyczny człowieka* (1987r.)

W zakładzie a następnie katedrze oraz wreszcie w Instytucie Antropologii opracowano również wiele skryptów i podręczników akademickich. W 1975 r.

ukazał się skrypt pod red. A. Malinowskiego pt. *Zarys biologii człowieka*, w 1980 r. *Antropologia Fizyczna* i w 1985 podręcznik pod red. A. Malinowskiego i J. Strzałki pt. *Antropologia*. J. Strzałko, M. Henneberg i J. Piontek ogłosili skrypt pt. *Wstęp do ekologii populacyjnej człowieka*. Piontek opublikował również *Biologię populacji pradziejowych* (1985), a A. Malinowski i N. Wolański *Metody badań w biologii człowieka* (1988) będący drugim polskim podręcznikiem antropometrii.

Myślę, że ten skrótowny przegląd rozwoju antropologii związanej ze środowiskiem biologicznym Uniwersytetu Poznańskiego ukazuje dynamiczne przemiany rozwojowe tej gałęzi wiedzy. Do przeglądu tego można by jedynie dorzucić liczne kontakty zagraniczne, w tym badania w Egipcie czy w Sudanie w 1988-89 r., w Jugosławii, Bułgarii, Rosji, Litwie, Ukrainie, Czechach, Hiszpanii, RPA, USA i Francji.

Lata osiemdziesiąte tylko przejściowo skomplikowały rozwój naukowy antropologii. Czołowy przedstawiciel młodego pokolenia dr hab. Maciej Henneberg po okresie internowania wyemigrował z Polski, opuściło też Instytut i kraj kilku dobrane zapowiadających się asystentów.

Henneberg osiągnął znaczące sukcesy na polu antropologii w USA (Austin), następnie w RPA (Kapstad i Johannesburg), a ostatnio w Australii (Adelajda). Uzyskał uznanie międzynarodowe m.in. badaniami w Pompei. Z antropologią związany jest również prof. Krzysztof Łastowski (mgr antropologii 1969, dr filozofii 1976, hab. 1986). Jest on filozofem biologii ewolucyjnej teoretycznej i antropologii.

STAN INSTYTUTU ANTROPOLOGII WG INFORMATORA Z 1998 R.

ZAKŁAD BIOLOGII EWOLUCYJNEJ CZŁOWIEKA

Kierownik

- prof. dr hab. Janusz Piontek

Pracownicy naukowo-dydaktyczni

Adiunkci:

- dr Blandyna Jerszyńska
- dr Elżbieta Miłosz
- dr Artur Rewekant

Doktoranci:

- mgr Marta Krenz-Niedbała
- dr Oskar Nowak

Pracownik naukowo-techniczny:

- dr Jerzy Kozak

Pracownik inżynierijno-techniczny:

- inż. Wiesława Uchman

Ogólna charakterystyka profilu badawczego zakładu

Zakład Biologii Ewolucyjnej człowieka zajmuje się:

- badaniami procesów mikroewolucyjnych w cechach morfologicznych;
- ewolucją biokulturową człowieka ze szczególnym uwzględnieniem wpływu czynników społeczno-ekonomicznych na strukturę biologiczną populacji;
- wpływem warunków życia w populacjach pradziejowych i historycznych na strukturę morfologiczną układu kostnego, a więc na stan biologiczny osobnika i populacji;
- prowadzeniem badań teoretycznych i modelowych zmierzających do poznania osobliwości natury gatunkowej człowieka.

ZAKŁAD BIOLOGII ROZWOJU CZŁOWIEKA

Kierownik:

- prof. dr hab. Joachim Cieślik

Pracownicy naukowo-dydaktyczni:

Profesorowie nadzwyczajni:

- prof. UAM dr hab. Maria Kaliszewska-Drozdowska
- prof. UAM dr hab. Maria Kaczmarek

Adiunkt:

- dr Magdalena Kosińska

Asystent:

- mgr Blanka Mrowicka

Doktoranci:

- mgr Zbigniew Czapła
- mgr Krzysztof Kościński
- mgr Anita Szwed

Pracownicy techniczni:

- dr Mirosława Sitek
- mgr Elwira Cisowska
- mgr Magdalena Skrzypczak

Ogólna charakterystyka profilu badawczego zakładu

Zakład Biologii Rozwoju Człowieka zajmuje się badaniami rozwoju człowieka w aspekcie metodologicznym i aplikacyjnym:

- wzrastanie cech ilościowych w ontogenezie człowieka (monitorowanie rozwoju człowieka);
- dojrzałość biologiczna: kryteria oceny, aspekt aplikacyjny;
- czynniki środowiskowe regulujące i kontrolujące wzrastanie;
- biologia starzenia się człowieka współczesnego;
- antropologia kliniczna.

ZAKŁAD EKOLOGII POPULACYJNEJ CZŁOWIEKA**Kierownik**

- prof. dr hab. Jan Strzałko

Pracownicy naukowo-dydaktyczni:**Adiunkci:**

- dr Alicja Budnik
- dr Katarzyna Kaszycka

Doktoranci:

- mgr Agnieszka Kozłowska

Pracownicy techniczni:

- mgr Ilona Kozłowska
- mgr Grażyna Liczbińska

Ogólna charakterystyka profilu badawczego zakładu

Zakład Ekologii Populacyjnej Człowieka zajmuje się trzema aspektami ekologii człowieka: socjobiologicznym, genetyczno-populacyjnym oraz paleoantropologicznym. Badania związane z pierwszym z nich dotyczą głównie mechanizmów regulujących powstawanie i zanik więzi społecznych (atrakcyjność, agresja, kseno-

fobia, preferencje w kojarzeniach). Kierunek drugi to przede wszystkim badania kulturowych uwarunkowań stanu i zmian w puli genów lokalnych populacji. Aspekt paleoantropologiczny reprezentują badania nad zróżnicowaniem pliooplejstocenijskich hominidów – australopiteków.

AWF POZNAŃ

Drugą placówką antropologiczną w Poznaniu była po wojnie Katedra Antropologii i Biometrii Akademii Wychowania Fizycznego w Poznaniu. Po usamodzielnieniu się poznańskiej Uczelni Wychowania Fizycznego w 1955 r. utworzono Zakład Biologii i Antropologii, którym kierował do 1968 prof. Michał Ćwirko-Godycki, następnie od 1968 do 2001 prof. Zbigniew Drozdowski. Zakład (katedra) realizowały badania antropometryczne dzieci podejmujących ukierunkowaną aktywność ruchową. Badania umożliwiły ocenę wpływu poszerzonego programu WF na organizm dziecka. W pierwszych latach powojennej działalności tego środowiska antropologicznego popularyzowano stosowanie antropometrii do potrzeb naukowych Zakładów Sportowych Uczelni. Pracownicy naukowcy zakładów Lekkiej Atletyki, Pływania, Piłki Nożnej itd. stosowali metody antropometryczne w swej działalności naukowej oraz jeszcze w latach sześćdziesiątych uczestniczyli w seminariach naukowych uczelni, których współorganizatorem był prof. Godycki. Godycki był inspiratorem i autorem podręcznika akademickiego *Antropologia dla studiujących wychowanie fizyczne* (1955), oraz z Z. Drozdowskim *Antropologia w zakresie studiów wychowania fizycznego* (1976). Z. Drozdowski wydał liczne podręczniki antropologii, adresowane do różnych specjalności kultury fizycznej oraz podręczniki antropometrii. Faktycznie jako „prawa ręka” prof. Godyckiego inspirował badawczo licznych pracowników naukowych uczelni, głównie inspiracje odnosiły się do charakterystyk morfologicznych przedstawicieli różnych dyscyplin sportowych, następnie w latach sześćdziesiątych podjął on badanie grup zawodowych. W relacji do wyniku sportowego dało to podstawy do określenia optymalnych wskaźników budowy ciała do poszczególnych dyscyplin sportowych oraz przesłanki do trafnego doboru i selekcji w procesie kształtowania typu sportowego. Badano również dymorfizm płciowy wyników sportowych i przemiany międzypokoleniowe sprawności fizycznej i wyników sportowych. Corocznie badano kandydatów na studia wychowania fizycznego. Duże osiągnięcia osiągnął Drozdowski i kierowany przez niego zespół w badaniach rytmów biologicznych. Kolejnym kierunkiem poszukiwań naukowych katedry inspirowanych przez Drozdowskiego było określenie związku między markerami genetycznymi a wartościami motorycznymi człowieka (grupy krwi, dermatoglify, cechy cheilioskopowe, formuły palców itp.). Ideą badań było pragnienie stworzenia „morfologicznego markera” wyznaczającego predyspozycje motoryczne i sportowe. Pod koniec lat 80. badano kobiety z chorobą nowotworową piersi. Prowadzono badania składu ciała metodami antropometrycznymi i następnie metodą impedancji bioelek-

trycznej, tak grup sportowych, jak i w przypadku niektórych chorób. W ostatnich latach XX w. zajęto się problemami ewolucji motoryczności człowieka.

Z działalnością naukową katedry związana była także organizacja i inicjowanie wielu cyklicznie odbywających się konferencji naukowych środowiskowych i o zasięgu krajowym, w tym konferencji pt.: 1) „Rola rytmów biologicznych w wychowaniu fizycznym i sporcie” (9 konferencji w latach 1965-1983), 2) „Morfologia w wychowaniu fizycznym i sporcie” (4 konferencje w latach 1978-1984), 3) Seminarium „Teoria wyniku sportowego” (10 konferencji w latach 1965-1977), 4) „Rozwój fizyczny i sprawność fizyczna młodzieży akademickiej Poznania” (4 konferencje w latach 1974-1980), 5) „Rozwój fizyczny i sprawność fizyczna dzieci ziem północno-zachodnich Polski” (2 konferencje w latach 1975-1982), 6) „Biospołeczne skutki mastektomii” (3 konferencje w latach 1997, 2001, 2004).

Odbywały się jednorazowe konferencje poświęcone następującym problemom: 1) „Morfologiczna asymetria człowieka” (1975), 2) „Wartość biologiczna młodzieży akademickiej Polski” (1977), 3) „Dymorfizm płciowy i jego przejawy w sporcie” (1979), 4) „Cechy alternatywne w selekcji sportowej – W poszukiwaniu obiektywnych kryteriów selekcji w sporcie” (1979), 5) „Budowa ciała a wynik sportowy” (1980), 6) „Tendencje rozwoju sportu” (1983), 7) „Michał Ćwirko-Godycki (1901-1980): Uczony – Nauczyciel – Organizator” (1991), 8) „Ontogeneza dziecka polskiego” – II Seminarium im. Michała Ćwirko-Godyckiego (1994), 9) „Methodological aspects of researches in the field of EMN (Electrophoretical Mobility of Nuclei)” (1998).

Katedra Antropologii i Biometrii od początku istnienia prowadziła systematycznie seminaria naukowe, skupiające liczne rzesze pracowników naukowych i doktorantów. Do najbardziej zasłużonych pracowników katedry należy Ewa Maria Ziółkowska-Łajp mgr WF 1975, biologii 1979, dr 1985, dr hab. 1999, prof. nadzwyczajny AWF 2000, zatrudniona w Katedrze w 1971 r. Ponadto do pracowników Katedry należą:

- Dariusz Wieliński mgr biologii 1988 r., 1993 doktorat, 2002 habilitacja,
- Małgorzata Arska-Koblińska, mgr 1971, doktorat 1980,
- Urszula Czerniak, mgr 1996, doktorat 2002,
- Anna Demuth, mgr 1996, doktorat 2005,
- Marek Drozdowski, mgr 1996, doktorat 2006,
- Magdalena Krzykała, mgr 1998, doktorat 2002.

W dorobku katedry do 2000 r. znajduje się ponad 1800 publikacji, nie licząc pozycji zwartych i podręczników.

Zakład Anatomii Funkcjonalnej AWF

W 1961 r. kierownictwo Zakładu objął prof. Zdzisław Kołaczkowski, który będąc uczniem prof. S. Różyckiego i M. Godyckiego w zakresie antropomorfologii części miękkich podjął tę problematykę w odniesieniu do ontogenezy płodowej, co nawiązywało do kierunku badawczego Edwarda Lotha. Kołaczkowski zgroma-

dził wokół siebie współpracowników, którzy szybko włączyli się w nurt tej problematyki – Bogusław Marecki i Krystyna Cieślik stanowili filary tego zespołu.

Badania rozwoju cech somatycznych i narządów wewnętrznych u płodów stanowiły rozwinięcie tej problematyki, które K. Cieślik poszerzyła o badania wpływu czynników pozagenetycznych w okresie ontogenezy płodowej.

W 1974 r. B. Marecki doktoryzował się na UAM z antropologii, habilitował się w 1982 r., a tytuł profesora uzyskał w 1991 r., od 1983 r. kieruje tą katedrą.

Katedra podejmowała też badania w zakresie antropomorfologii mięśni człowieka żywego, ontogenetyczne badania zmienności zakresów ruchów w stawach, zwłaszcza możliwości ruchowych kręgosłupa.

Zespół prof. Mareckiego zorganizował kilka konferencji poświęconych E. Lothowi (w 1969 r. pierwsza).

Krystyna Cieślik doktoryzowała się w 1980 r. na UAM w Poznaniu z antropologii, habilitowała się w 1999 r.

Pracownicy Katedry Anatomii AWF:

- Małgorzata Waszak, mgr 1986, doktorat 1995,
- Jacek Lewandowski, mgr 1984, doktorat 1993, habilitacja 2007,
- Paweł Szulc, mgr 1989, doktorat 1998,
- Piotr Bartkowiak, mgr 1992, doktorat 2001,
- Joanna Boch-Kmieciak, mgr 2001, doktorat 2007.

SYLWETKI CZOŁOWYCH NAUKOWCÓW ZWIĄZANYCH ZE ŚRODOWISKIEM POZNAŃSKIEJ ANTROPOLOGII

ADAM WRZOSEK (1875–1965)

Adam Wrzosek, lekarz patolog, historyk medycyny, antropolog, urodził się dnia 6 maja 1875 r. w Zagórzku k. Dąbrowy Górniczej. Naukę w szkole średniej pobierał w Piotrkowie Trybunalskim, następnie w Łodzi, gdzie w 1894 r. zdał maturę. Studia medyczne odbywał kolejno w Uniwersytecie Św. Włodzimierza w Kijowie (trzy lata), w Zurichu (pół roku) i w Berlinie (rok), gdzie 19.07.1899 r. otrzymał dyplom doktora medycyny i chirurgii. Dyplom lekarski uprawniający do wykonywania zawodu w Rosji uzyskał w Kijowie, podjął pracę w Klinice Ginekologiczno-Położniczej. Od kwietnia 1899 pracował w Dąbrowie Górniczej jako lekarz fabryczny, ale już jesienią tego roku wyjechał na studia w paryskiej Sorbonie, uzupełniając tam studia z zakresu psychologii, dyscyplin klinicznych oraz w Szkole Antropologicznej, gdzie wykładali współpracownicy Pawła Broca: m.in. L. Capitan, Leon Manouvrier. Następnie przez semestr studiował w Zurichu filozofię i specjalizował się w pediatrii. W roku akademickim 1900/1901 uzupełniał studia medyczne w UJ w Krakowie (jeden semestr) i semestr w Wiedniu. Znakomicie przygotowany pod względem lekarskim i filozoficznym osiadł w Krakowie i od 1 października 1901 r. objął stanowisko w Zakładzie Patologii Ogólnej i Doświadczalnej UJ. W 1902 otrzymał dyplom doktora wszechnauk lekarskich. Od października 1904 do września 1905 był zastępcą profesora patologii ogólnej i doświadczalnej. Po habilitacji z patologii w maju 1906 r. został docentem, a w 1908 r. rozszerzył habilitację historią medycyny. Osiągnięcia na polu patologii spowodowały, że w 1910 r. został mianowany profesorem nadzwyczajnym patologii, historii medycyny i propedeutyki lekarskiej. W tym roku zorganizował i kierował Muzeum Historii Medycyny. Od 1914 r. przeniósł się do Zakładu Antropologii Wydziału Filozoficznego, by zastąpić prof. J. Talko-Hryniewiczza, który nie mógł wrócić z Rosji w wyniku wojny. Kierował tym zakładem do listopada 1918 r.

W czasie I wojny światowej był od 1914 do końca 1918 r. naczelnym lekarzem III Szpitala Fortecznego w Krakowie. Prowadził badania antropometryczne jeńców armii rosyjskiej: Serbów, Macedończyków i in. Od czerwca 1918 r. dojeżdżał do Warszawy, gdzie w Uniwersytecie organizował z pomocą Adolfa Macieszy Zakład Patologii Ogólnej i Doświadczalnej. W listopadzie 1918 przeniósł się do Warszawy, by kierować tym zakładem i objąć stanowisko w sekcji nauki w Departamencie Sanitarnym Ministerstwa Spraw Wojskowych, gdzie dosłużył się stopnia pułkownika. W lutym 1919 uzyskał tytuł profesora zwyczajnego. Został szefem Sekcji Nauki i Szkół Akademickich w Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Wrzosek był autorem ustawy o szkolnictwie wyższym w odrodzonej Polsce, wprowadzając do programu studiów lekarskich antropologię jako przedmiot obligatoryjny. Włączając antropologię do programu studiów lekarskich kierował się tym, że daje ona wiedzę o normalnej zmienności człowieka. Uzasadnił swoje stanowisko w monografii pt. *Myśli o reformie wydziałów lekarskich* (Poznań 1918) czy w artykule zatytułowanym *Rola antropologii w studiach medycznych* (1939). Pod wpływem próśb prof. Heliodora Święcickiego przeniósł się do Poznania, podejmując się misji zorganizowania Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Poznańskiego. Był pierwszym dziekanem tego wydziału do końca roku akademickiego 1922/1923. Zorganizował Zakład Historii i Filozofii Medycyny i Zakład Antropologii, którymi kierował do wybuchu wojny w 1939 r. Wykładał propedeutykę lekarską, etykę lekarską, historię medycyny, logikę i antropologię. W 1923 r. Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie powołał go na stanowisko kierownika Katedry Historii Kultury Polskiej, jednak nominacji tej nie przyjął. Od 1935 do 1939 r. dojeżdżał do Wilna, gdzie kierował Zakładem Historii Medycyny. W 1925 r. zorganizował Polskie Towarzystwo Antropologiczne oraz powołał w 1926 r. jego organ „Przegląd Antropologiczny”, który redagował. Wcześniej w 1924 r. został członkiem rzeczywistym PAU. W 1925 r. zorganizował badania wykopaliskowe cmentarzyska ciałopalnego w laskach k. Kępna, które trwały 5 lat. Było to największe cmentarzysko kultury lużyckiej liczące ponad 1900 pochówków i ponad 9 tys. naczyń grobowych. Wyniki tych badań były wysoko cenione przez prehistoryków polskich i europejskich. Drugim, równie wielkim sukcesem badawczym były wykopaliska cmentarzyska szkieletowego z okresu wczesnopiastowskiego na Ostrowie Lednickim w latach 1932-35. Pozy-skano ponad 1500 szkieletów. Dla zabezpieczenia pozyskanych materiałów pla-

nowano utworzyć Muzeum Antropologiczno-Prehistoryczne, które jednak nigdy nie powstało.

Profesor Wrzosek inicjował badania ontogenetyczne, badanie szczątków wybitnych postaci historycznych.

Jego dorobek antropologiczny to m.in. *Bibliografia antropologii polskiej* (1959), monografia o Jędrzeju Śniadeckim, Józefie Majerze, Izidorze Kopernickim, Aleksandrze Macieszy i liczne prace z zakresu historii antropologii. Badaniami cech fizjologicznych dał podwaliny antropologii fizjologicznej. Prowadził studia nad asymetrią funkcjonalną i morfologiczną człowieka. Wszystkich zadziwiała jego pracowitość i wszechstronność. W 1939 r. miało nastąpić otwarcie Collegium Kopernickiego jako siedziby Zakładu Antropologii z Pracownią Higieny Szkolnej i Rentgenologii. Okupacja niemiecka zniweczyła wiele planów oraz rozpoczętych badań. Wrzosek wyjechał do Warszawy, gdzie organizował Wydział Lekarski na Tajnym Uniwersytecie Ziem Zachodnich, którym jako dziekan kierował od 1942 do 1944 r. W marcu 1945 r. wrócił do Poznania i restytuował zakłady Antropologii i Historii Filozofii Medycyny, którymi kierował do końca sierpnia 1947 r. Kiedy przeniesiono go na emeryturę w styczniu 1957 został reaktywowany jako profesor i podjął wykłady z propedeutyki lekarskiej i historii medycyny. Był członkiem Państwowej Rady Zdrowia, licznych towarzystw naukowych. W 1929 r. został doktorem *honoris causa* Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, w 1962 r. Akademii Medycznej w Poznaniu, w 1964 r. Uniwersytetu Jagiellońskiego. W dorobku ponad 400 publikacji znajdują się prace z biologii, bakteriologii, fizjologii, patologii, medycyny sądowej, pediatrii, historii kultury polskiej, filozofii medycyny, prahistorii i antropologii. Zgromadził dużą bibliotekę, którą rozproszono już w latach sześćdziesiątych w Katedrze Antropologii po pożarze poddaszy Collegium Maius. W dziedzinie organizacji nauki i szkolnictwa wyższego, w organizacji antropologii, historii medycyny działał w ciągu swego pracowitego życia niezwykle dużo.

JAN CZEKANOWSKI (1882–1965)

Jan Czekanowski, największy polski antropolog, urodził się dnia 6 października 1882 r. w Głuchowie, w powiecie grójeckim, w rodzinie ziemiańskiej jako syn Wincentego i Amelii. Ojciec Jana był powstańcem styczniowym. Po okresie nauczania domowego, od III klasy, uczęszczał do szkoły Wojciecha Górskiego w Warszawie, jedynej szkoły, w której nauczano w języku polskim. W 1898 r. przeniósł się do rosyjskiego gimnazjum w Libawie na Łotwie, uzyskując w 1901 r. maturę. Tradycje rodzinne zachęcały go do podróżowania i poznawania rozległych przestrzeni Rosji. Zachęcał go do tego starszy brat Stanisław, który studiował w Dorpacie, stryj Michał, profesor matematyki w St. Petersburgu, a zwłaszcza relacje o stryjecznym dziadku Aleksandrze, który jako zesłaniec wsławił się badaniami Syberii. Sądził, że służba wojskowa zapewni mu poznanie Rosji. Jako jednoroczny ochotnik służył w libawskiej artylerii fortecznej. Jako Polak popadł jednak w niełaskę dowódcy ppłk. Manikowskiego. Ten zruszczony Polak pragnął go rusyfikować, co stanowiło podłoże konfliktu zakończony zwolnieniem się Jana po trzech miesiącach na podstawie zaświadczenia lekarskiego o niezdolności do dalszej służby. W 1902 r. wyjechał na studia do Zurychu, które ukończył w 1906 r., gdy obronił pracę pt. „Untersuchungen neben das Verhältnis der Kopfmasse zu den Schädelmassen” ogłoszonej w „Archiv für Anthropologie” w 1907 r. Antropologię studiował pod kierunkiem znakomitego R. Martina, anatomię u G. Ruggego, matematykę u H. Burchardta. Poświęcał się też studiom orientalistycznym. W 1907 r. podjął pracę w Berlinie u znakomitego etnologa prof. Feliksa von Luschana w Królewskim Muzeum Etnologii w dziale afrykanistyki. Luschan w stosunku do asystentów był bardzo wymagający. Czekanowski jednakże był dobrze oceniany, wobec czego zezwolono mu na planowanie i współorganizowanie wielkiej ekspedycji naukowej do Afryki Środkowej. Muzealnej ekspedycji patronował Książę Meklemburski Adolf Fryderyk, czynny uczestnik tej wyprawy. W latach 1907-09 badano ludność w dorzeczu Nilu i Konga. Czekanowski dokonywał obserwacji i pomiarów ludności tego obszaru. Udokumentował sprawność fizyczną młodzieży męskiej plemienia Watusi, która w skoku wzwyż pokonywała w tradycyjnym stylu wysokość 2 m. Opisywał też to, że młodzież tę uczono historii sięgającej 25 pokoleń wstecz. Jako pierwszy mierzył i zdejmował gipsowe odlewy pigmejskich twarzy. Zebrał wspaniałe kolekcje dla Muzeum w Berlinie, które zostały zniszczone w czasie działań wojennych. Pozostało jednak opracowanie, które Czekanowskiemu zajęło sporo lat pracy, a które stało się klasyką afrykanistyczną w piśmiennictwie światowym – 5 tomów

wydanych w Lipsku w latach 1911-27 pt. *Forschungen im Nil - Kongo Wissensgebiet*. Pamiętnik z podróży pisany po niemiecku wydano w części pierwszej w Polsce w 1958 r. pt. *W głębi lasów Aruwimi*. Druga część niestety nadal czeka na opublikowanie. Po powrocie z wyprawy objął w 1911 r. stanowisko kustosa działu afrykanistycznego w Muzeum Antropologii i Etnografii Akademii Nauk w St. Petersburgu, nie zarzucając pracy w Berlinie. Żartował, „iż był to swoisty rekord łączenia dwóch etatów na geograficznie skrajnych odległościach”. W 1913 r. przyjął propozycję pracy na stanowisku profesora antropologii i etnologii Uniwersytetu we Lwowie. W tym też roku ukazał się jego *Zarys metod statystycznych* – pierwszy polski podręcznik statystyki. Okres wojny 1914-16 roku przejściowo spędził w Luchaczowicach na Morawach, gdzie pracował nad kolejnymi tomami materiałów afrykanistycznych. Po powrocie do Lwowa Komitet Narodowy Konferencji Pokojowej w Paryżu powołał go w 1918 r. w charakterze konsultanta naukowego dla ustalenia granic odrodzonej Polski. Dopiero w 1920 r. nastąpiło ożywienie działalności Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Już w 1916 r. został profesorem zwyczajnym chociaż zawirowania wojenne przeciągnęły zatwierdzenie nominacji do 1920 r. Pracując od wczesnego rana do wieczora przy swoim ogromnym talencie stał się czołową postacią Uniwersytetu. W latach 1925-26 był dziekanem Wydziału Humanistycznego, a w latach 1934-36 rektorem Uniwersytetu. Zasłynął z tolerancji dla różnych poglądów, przekonań narodowościowych, społecznych i religijnych. Dbając o dobro uczelni zamykał się na potrzeby własnej katedry. Asystentów zastępowali stypendyści Funduszu Kultury Narodowej. Od pracowników katedry oczekiwał entuzjazmu naukowego, pasji badawczej, której był sam najlepszym przykładem, chociaż nie stronił od życia towarzyskiego, kawiarni czy brydża. Na szczególne podkreślenie zasługuje stworzenie Lwowskiej Szkoły Antropologicznej zbudowanej na własnych postawach teoretycznych, osiągnięciach genetyki, własnych metodach analizy statystycznej, koncepcjach typologicznych. Na owe czasy dokonał przebudowy antropologii na naukę ścisłą. Wraz z gronem uczniów, którzy rozwijali jego koncepcje, dał syntetyczne ujęcie etnogenezy Słowian. Jego rozległa wiedza historyczna, archeologiczna, etnologiczna i lingwistyczna przy doskonałym warsztacie statystycznym owocowały fundamentalnymi opracowaniami, które uszczegóławiał do końca życia, dokonując przeliczeń ogromnych materiałów faktograficznych.

Wykształcił wielu wybitnych uczonych, doktoryzował 22 osoby, habilitował 7. Najwybitniejszym jego uczniem był Jan Mydlarski doktoryzowany w 1922 r. i habilitowany w 1927 r. Stanisław Klimek doktoryzował się w 1927 r., habilitował zaś w 1932 r. W latach 1931-32 doktoryzował Rościława Jendyka, Salomona Czortkowera, Tadeusza Henzla, Klarę Bellerównę, która w 1933 r. wyjechała do Nowego Jorku. W 1922 r. doktoryzował lekarza psychiatrę Adriana Demianowskiego i laryngologa Wiktora Jankowskiego, którzy po wojnie byli profesorami medycyny we Wrocławiu. Później doktoryzował innych lekarzy, którzy wiązali się naukowo z antropologią: onkologa Jacka Szmyta (1938 r.), po wojnie Stanisława Sawczyna i ucznia profesora Markowskiego – anatoma ze Lwowa – Adama Kre-

chowskiego. Pod kierunkiem Czekanowskiego pracował Konstanty Sobolski w zakresie antropologii pedagogicznej i podobnie Ludwik Jaxa-Bykowski, jak również Jan Bryk, który po doktoracie w 1928 r. przeniósł swe zainteresowania na prehistorię. Do grona jego współpracowników należeli Irena Ulbrich-Kudelska, Marta Gryglaszewska-Puzynina (została asystentką w Centralnym Instytucie Wychowania Fizycznego w Warszawie), Gizela Lempartówna, która prowadziła badania nad antropologią Żydów rozwinięte przez Salomona Czortkowera, którego Czekanowski szykował na stanowisko profesora antropologii na Hebrajskim Uniwersytecie w Jerozolimie. W zakresie antropologii pedagogicznej pracowała Marta Rzewuska-Frankowska. Czekanowski uczestniczył w habilitacji Jana Stanisława Bystronia (językoznawcy), Józefa Kostrzewskiego i Leona Kozłowskiego (archeologa), Józefa Gajka (etnologa), jak również Edwarda Skorskiego (hipologa, entuzjasty zastosowań metod Czekanowskiego w hodowli). Tolerancja różnych przekonań politycznych nie zachęcała go do działalności w ramach partii. W jego katedrze pracował ksiądz, socjalista, Żyd, nacjonalista ukraiński, endek. „Jeden taki student nacjonalista ukraiński – jak pisał Czekanowski w roku 1956 – bardzo układny i miły, lecz szczerze zaznaczający swoje skrajnie nacjonalistyczne stanowisko, pracował z żoną w charakterze «tłumacza» w Gestapo”. Być może jemu Czekanowski zawdzięczał to, że nie znalazł się na liście profesorów i docentów wymordowanych przez Niemców w nocy z 3 na 4 lipca 1941 r. Okres międzywojenny zamknął się dla Czekanowskiego utworzeniem i rozkwitem własnej szkoły naukowej; utworzeniem wspólnoty naukowej badaczy o jednolitych naukowo poglądach i przekonaniach; szkoły, która uporządkowała stosunki antropologiczne w Europie i poza nią w czasie i przestrzeni, w oparciu o nowe podówczas koncepcje badawcze. Wojna to kolejny okres dezorganizacji działalności ośrodka lwowskiego i Jana Czekanowskiego; śmierć Klimka, Czortkowera. Po zajęciu Lwowa przez wojska radzieckie w 1939 r. uruchomiono Uniwersytet i mimo zmian personalnych katedra funkcjonowała. Wejście Niemców 30 czerwca 1941 r. spowodowało zamknięcie uczelni i rozpoczęcie represji względem jej pracowników. Chronił przed nimi Czekanowskiego Książę Adolf Fryderyk Meklemburski. To pozwoliło profesorowi na ochronienie Karaimów przed eksterminacją, bowiem udowodnił stosownym władzom niemieckim, iż nie mają oni nic wspólnego z Żydami. Brał też Czekanowski udział w tajnym nauczaniu akademickim we Lwowie. W obliczu zbliżających się wojsk radzieckich przeniósł się do majątku Kośmin w powiecie Grójeckim. Po wyparciu Niemców od października 1944 r. do kwietnia 1945 r. uczył w gimnazjum w Kolbuszowej. Następnie, na zaproszenie związanego naukowo z antropologią ks. A. Słomkowskiego w maju 1945 r. objął Katedrę Antropologii i Etnologii KUL w Lublinie. Wykładał antropologię ogólną i etniczną, a na Wydziale Prawa antropologię społeczną. W okresie wojennym napisał dwie książki wydane w 1948 r. Jedna dotyczyła etnogenezy Słowian: *Polska – Słowiańszczyzna. Perspektywy antropologiczne*, w drugiej pt. *Zagadnienia antropologii. Zarys antropologii teoretycznej* odniósł się do teoretycznych konsekwencji zastosowań metod statystycznych w antropologii, etnologii, slawistyce,

florystycie i językoznawstwie. W czasie pracy na KUL-u wyjaśnił problemy ruchu ludnościowego w Polsce od 1937 do 1946 r., prezentując opracowanie przygotowane na potrzeby Rady Narodowej Ziem Odzyskanych, której był członkiem. W związku z procesem sądowym prowadzonym wobec likwidatora getta warszawskiego – generała SS Jurgena Stroopa, opracował ekspertyzę sądową o hitleryzmie. Z dniem 1 marca 1946 r. na wniosek prof. A. Wrzoska podjął pracę w Uniwersytecie Poznańskim na stanowisku Kierownika Zakładu Antropologii na Wydziale Lekarskim. Jednocześnie do 1949 r. pracował nadal na KUL-u. W Poznaniu w okresie lat 50. bronił swych teoretycznych założeń typologii rasowej przed krytyką niektórych wychowanków (A. Wierciński, I. Michalski, T. Bielicki). Atakowano głównie tzw. „prawo” liczebności typów antropologicznych i „prawo” antropologicznej średniej arytmetycznej wskaźnika głowy. Podobną krytykę podjął wcześniej emigrant rosyjski prof. E. Czepurkowski, Niemka I. Schwidetzky oraz antropologowie radzieccy.

Szkoła Lwowska przeistoczona w Polską Szkołę Antropologiczną podzieliła się po wojnie na dwa odłamy – antropostatyków i morfologów. Morfolodzy skupieni pod I. Michalskim w Łodzi negowali metody statystyczne w określeniu typologicznym, głosząc, że cechy metryczne, wskaźniki i opis morfologiczny są wystarczającym źródłem informacji dla doświadczonego typologa. Polemika między dwoma odłami Polskiej Szkoły Antropologicznej trwała przez okres lat 50., a jej przedstawiciele spierali się na dwóch konferencjach w Osiecznej w 1952 r. i we Wrocławiu w 1953 r. Swój punkt widzenia na systematykę wewnątrzgatunkową wyłożył I. Michalski w *Strukturze antropologicznej Polski* (1949), a A. Wierciński w *Dziedziczeniu typów antropologicznych* (1958). Szczególnie krytyka I. Michalskiego wyrażona w pismach do władz Polskiej Akademii Nauk czy listach do Czekanowskiego była szkodliwa dla antropologii i dla Mistrza. On w tym czasie bowiem zafascynował się metodą swego ucznia A. Wankego, w której jednostką taksonomiczną były osobniki o określonych zespołach cech (punkty odniesienia), które realizują się najczęściej w populacji generalnej. Ową „aproksymacją Wankego” Mistrz Czekanowski przeliczał ogromne materiały własne i obce. Stały się one przedmiotem opracowań seminaryjnych tych studentów antropologii, z którymi Mistrz wiązał nadzieje naukowego rozwoju. Tak więc Mistrz zrewidował tą metodą cały dorobek badawczy swój i swoich uczniów. Dość sceptycznie wobec tej postawy Mistrza odniósł się F. Wokroj, podnosząc zarzut, że Mistrz widzi tylko głowę. Czekanowski jednak spieszył się z przeliczeniami, bowiem dysponował w tym czasie ręczną maszynką do liczenia – tzw. „kręciołkiem”. Czekanowski uważał, że metoda aproksymacji sprawdziła się w odniesieniu do typologizacji głów, natomiast przystosowanie jej do materiałów kranjologicznych dokonane przez W. Kóckę w monografii pt. *Zagadnienia etnogenezy ludów Europy* (1958) przyjął krytycznie. Cały swój typologiczny dorobek naukowy oparty o metodę aproksymacji zawarł w książce *Człowiek w Czasie i Przestrzeni* (1967).

W początkach lat 60. do polemiki z typologami włączyli się populacjoniści, twierdząc, że posługiwanie się osobnikiem – jednostką w taksonomii człowieka

jest błędne, gdyż taksonomia traktuje o populacjach. Już pod koniec swego życia w 1962 r. Czekanowski polemizował na gruncie międzynarodowym na łamach pisma „Current Anthropology” z T. Bielickim i antropologami amerykańskimi, francuskimi i rosyjskimi, broniąc swych osiągnięć. Twierdził: „na razie uważam osiągnięcia genetyki populacyjnej człowieka za dość mizerne pomimo ogromnego entuzjazmu żywionego do genetyki szczególnie przez Anglosasów” (1962). Polska Szkoła Antropologiczna po tych dyskusjach stopniowo schodziła z głównego nurtu zainteresowań polskich antropologów. Śmierć Czekanowskiego i Michalskiego w 1965 r. zamknęła w znacznym stopniu zainteresowanie antropologów problemami ludzkich ras.

Żoną profesora była jego koleżanka ze studiów w Zurychu – Elżbieta Sergiejewskaja, Rosjanka, dr nauk medycznych, neurolog. Mistrz był członkiem PAU następnie PAN. Pełnił funkcję przewodniczącego Komitetu Antropologii PAN, przewodniczącego Rady Naukowej Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu, był doktorem *honoris causa* Uniwersytetów w Poznaniu i we Wrocławiu, członkiem honorowym antropologicznych towarzystw naukowych Polski, Czechosłowacji, Finlandii, Wielkiej Brytanii, Węgier.

Cechowała go niezwykła pracowitość, zapał i wytrwałość, widział antropologię z szerokiej perspektywy. Jak pisał T. Bielicki, T. Krupiński i J. Strzałko (1987) o twórcy Polskiej Szkoły Antropologicznej i jej długoletnim liderze: „był uczonym w dawnym, wielkim profesorskim stylu; mędrcecm uwielbianym przez wielu i nie cierpianym przez kilku”. Ten wysoki, okazałe zbudowany mężczyzna o przenikliwym spojrzeniu bładoniebieskich oczu, z nieodłącznym papierosem przyklejonym do kącika ust, bywał zwodniczo uprzejmy i „miękki” w obejściu, ale jednocześnie cięty w języku i zjadliwy w polemikach i dyskusjach. Był poliglotą. Z pochodzenia ziemianin, typ światowca, był spoufalony z tuzinem europejskich księżnych i książąt. W towarzystwie bywał czarujący, lubił delectować słuchaczy pikantnymi anegdotami. Wybitny prawnik prof. Zbigniew Radwański, rektor UAM w Poznaniu, w 1982 r., w trakcie ogólnopolskiej konferencji „Teoria i empiria w Polskiej Szkole Antropologicznej” mówił: „Jako młody uczeń prof. Alfreda Ohanowicza miałem okazję poznać bliżej również prof. Czekanowskiego. Pano wie ci spotykali się często ze sobą, najpierw w klubie demokratycznym, potem w klubie profesorskim Collegium Minus. Dotąd pozostając pod urokiem osobowości prof. Czekanowskiego, dotąd wspominam jego niezwykły dowcip, wszechstronną wiedzę, inteligencję, a przede wszystkim bezpośredniość, z jaką traktował młodych ludzi, między innymi mnie, młodego adepta jakże odległej od jego specjalności dyscypliny. Spośród zalet, którymi odznaczał się prof. Czekanowski, dzisiaj należy przypomnieć szczególnie jedną z nich. Mam na myśli jego ogromną tolerancję i liberalizm w stosunku do cudzych poglądów, postaw i zapatrywań. Był to człowiek, który potrafił jednoczyć w swej pracy twórczej ludzi różnych poglądów religijnych i postaw filozoficznych, ludzi należących do różnych społeczności narodowych... Wydaje się, że postawa ta jest godna upowszechnienia również ze względów racjonalnych, wiadomo bowiem, że we współczesnej nauce

niczego samemu zrobić się nie da, konieczna jest współpraca nie tylko w skali krajowej, ale i międzynarodowej”.

Prof. Tadeusz Krupiński w swym nie ogłoszonym drukiem tekście pisał: „Jan Czekanowski bywał częstym gościem w Katedrze Antropologii Uniwersytetu Wrocławskiego w okresie, w którym Jego uczniowie, Jan Mydlarski i Adam Wankę byli jej kierownikami. Podczas pobytu Mistrza odbywały się seminaria naukowe, które inspirowały zwłaszcza młodych do pracy badawczej. Wydawało się, że Mistrz podczas referowania różnych zagadnień usypiał z papierosem w ustach, nie strzepując popiołu. Mimo pozornego snu po skończonym referacie zwykle zabierał głos i okazywało się, że Mistrz cały czas pilnie słuchał i zawsze rzeczowo krytykował lub chwalił referenta. Podczas seminarium z gośćmi zagranicznymi szybko zmieniał język z polskiego na angielski, niemiecki czy francuski. Przed spotkaniami chętnie bywał na śniadaniach w ówczesnej kawiarni i restauracji «Egzotyczna» przy ulicy Kuźnicznej zamawiając zawsze jajka na szynce. Często zapominał o zapłacie za zamówiony posiłek, ale zawsze był w towarzystwie swego ucznia Michała Magnuszewicza lub Tadeusza Krupińskiego. Na obiadach bardzo chętnie bywał u lwowskiego kiedyś restauratora «U Fonsia», który zawsze witał Mistrza głośno wołając: «Witam Magnificencję Pana Rektora Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie», co u biesiadników powodowało ogromne poruszenie.

Często w prywatnych rozmowach mówił o końcu życia, którego kres jest mu coraz bliższy. Kiedyś powiedział nam, że chciałby po najdłuższym życiu spocząć w pobliżu jakiejś znanej śpiewaczki – i tak się stało, spoczywa na cmentarzu powązkowskim w niedużej odległości od światowej sławy śpiewaczki operowej, Ady Sari.

W ostatnich 5 latach życia Profesora łączyły mnie z nim liczne więzi. On miał nadzieję, że rozwinę swe afrykanistyczne zainteresowania i z ks. dr Czesławem Białkiem ruszymy do Afryki, do misji ks. Kard. Kozłowieckiego. Z Profesorem spotykaliśmy się tak w klubie profesorskim UAM w Collegium Minus, lecz głównie u niego w mieszkaniu przy ul. Kanclerskiej, gdzie odbywaliśmy seminaria. Było nas dwóch: ja i Stanisław Marcinkiewicz, więc najczęściej spotkania nasze przeciągały się do obiadu, na który musieliśmy pozostawać. Profesor przepadał za przyprawą Maggi, a po spotkaniu szedł na swoje piętro, gdzie w niewykończonych jeszcze dwóch pokojach zasiadał do pracy. Zwykł nam mówić, że najzdol-

niejsi zwykle trafiają do handlu, bo brak im wytrwałości. Zauważyłem, że napisane teksty odkłada na pewien czas i następnie redaguje ponownie. Nie wstydził się słowa «nie wiem» mimo ogromu swej wiedzy. Gdy wyjeżdżał do Wrocławia czy Warszawy odprowadzałem Go na dworzec lub zabierałem z dworca do domu. Nie było to dla mnie uciążliwe, gdyż mieszkalem blisko Profesora. Właściwie w trudnych dla mnie latach 1957-65 wytrwałem na swej asystenturze tylko dzięki Profesorowi. Inni asystenci: Mieczysław Gibowski, Jerzy Woszczyk, Franciszek Rożnowski, Stanisław Marcinkiewicz, Janina Kozikowska, Edward Buliński, Ania Pytlakowska nie wytrzymywali zbyt długo na tych stanowiskach, co Czekanowski przeżywał boleśnie. Nie miał jednak wpływu na poczynania swego ucznia, który nierzadko dziwnie traktował Mistrza. Profesor czytał mi listy od swych krytyków, dość brutalne ataki I. Michalskiego, które uderzały w antropologię. Profesor znośił te wszystkie napaści godnie, dziwiąc się tylko poziomowi kultury adwersarzy”.

Główne osiągnięcia naukowe

Pierwszym osiągnięciem naukowym w skali międzynarodowej było ogłoszenie taksonomicznej metody diafrazycznej w wieku 26 lat. Metoda DD w wariantach symetrycznym i asymetrycznym pozwala na ustalenie stopnia podobieństwa do siebie obiektów biologicznych (osobników, grup, kompleksów ludnościowych w określonym zestawie cech biologicznych. W dwupoziomowej analizie ocenia się: 1) odległość biologiczną między osobnikami, 2) uporządkowanie różnic poprzez ułożenie diagramu asymetrycznego. Historycznie była to pierwsza w świecie metoda skupień (*cluster analysis*). Metoda przyjęła się w naukach rolniczych. W badaniach antropologicznych diagram Czekanowskiego stosowano do wyodrębniania skupisk osobników podobnych antropometrycznie, a skupiska te traktowano jako typy antropologiczne (elementy rasowe). W okresie do 1930 r. tworzył Czekanowski zręby teoretyczne antropologii w postaci: 1) „prawa częstości (liczebności) typów antropologicznych” (1928) wprowadzone jako „dedukcyjna konsekwencja praw Mendla, 2) „prawa średniej arytmetycznej wskaźnika głowy”, które określało związek między wartością tego wskaźnika a składem antropologicznym grupy. Metody Czekanowskiego dały możliwość uporządkowania dużych materiałów jakie nagromadziła antropologia w badaniach żywych grup ludzkich czy czaszek. Rozpoczęło się analizowanie częstości występowania poszczególnych typów w różnych grupach ludzkich, określanie ich „składu rasowego”. Dawało to informację o pokrewieństwach między tymi grupami, informowało o procesach etnogenetycznych, szlakach migracji, kontaktach między grupami. Prawo średniej arytmetycznej wskaźnika głowy miało zapewnić kontrolę indywidualnych określeń typologicznych. Zatem przez Czekanowskiego stworzony został system oparty o wiedzę genetyczną, metody statystycznego opisu grup ludzkich, system konsekwentny, który na lata stał się programem typologii antropologicznej i prowadził do rozkwitu Lwowskiej Szkoły Antropologicznej. Po wojnie była to już Polska Szkoła Antropologiczna. Prostota teorii Czekanowskiego dała mu satysfakcję nadania matematycznej ścisłości antropologii. Właściwie

cały dorobek szkoły w zakresie etnogenezy, sławistyki, geograficznego zróżnicowania rasowego ludności dokonał się w okresie do wybuchu II wojny światowej. Uporządkowano liczne problemy etnogenezy, a antropologia zdobyła uznanie na gruncie prehistorii, etnologii, sławistyki. Koncepcje Czekanowskiego poddali ostrej krytyce populacjoniści, jego naukowemu wnukowi, głównie T. Bielicki. Trwałą zasługą Czekanowskiego było pokazanie:

1. znaczenia wiedzy teoretycznej tworzonej w ramach danej nauki,
2. znaczenia genetyki w badaniach antropologicznych,
3. możliwość sprawdzenia tego czy wiedza empiryczna oddaje dobre odwzorowanie badanej rzeczywistości,
4. wprowadzenie wielocechowych metod statystyki matematycznej do opisu grup ludzkich, do porządkowania różnic międzygrupowych czy międzyosobniczych.

Czekanowski wprowadził nowy model myślenia w antropologii. Dorobek Czekanowskiego w zakresie etnogenezy wiązał antropologię z prehistorią, językoznawstwem, etnologią. Czekanowski mówił o istnieniu humanistycznych nauk antropologicznych i sam się wśród nich lokował. Już w pierwszej dekadzie XX w. Czekanowski umówił się z Edwardem Lothem co do tego, że ten drugi zajmie się antropologią zoologiczną, pograniczem z anatomii i antropogenezą, a on sam antropologią etniczną, społeczną i etnologią. Po uzyskaniu niepodległości Polski, gdy Wydział Filozoficzny Uniwersytetu Jana Kazimierza dzielono na wydziały: Matematyczno-Przyrodniczy i Humanistyczny Czekanowski wybrał Wydział Humanistyczny. Fakt ów I. Michalski argumentował abiologicznymi cechami poznawczymi Czekanowskiego. Również na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Katedra Antropologii była ściśle zespolona z Zakładem Etnologii i Socjologii w ramach Wydziału Humanistycznego. W publikacjach o Czekanowskim pisze się o nim nie tylko jako antropologu, lecz również etnologu, sławicie, historyku Słowian. Jego uczniami byli: lekarze, zoolodzy, historycy, archeolodzy, etnografowie, psychologodzy, pedagogodzy, prawnicy. Wychowankowie Czekanowskiego, którzy kończyli studia i pisali u niego prace magisterskie studiowali np. geografię, zoologię, pedagogikę, wychowanie fizyczne. Miał zatem szerokie widzenie antropologii i niechęć do zamykania jej w „getcie” jednego kierunku studiów. Ósrodek lwowski miał dać biologiczne podstawy do stworzenia wielkiej syntezy historycznej. Od początku Czekanowski podjął ścisłą współpracę z archeologami. Jak pisze T. Malinowski (1985) „Czekanowski czynnie asystował przy narodzinach nowoczesnej archeologii polskiej, biorąc udział w habilitacji Józefa Kostrzewskiego, jaka odbyła się w lutym 1918 r. w UJK we Lwowie, oraz nieco później w habilitacji Leona Kozłowskiego”. Obaj ci badacze odegrali wybitną rolę w dziejach polskiej archeologii. Prace Czekanowskiego, jak m.in. pisał J. Kostrzewski (1955), dostarczyły nowych argumentów uzasadniających tezę o autochtonizmie Słowian na naszych ziemiach. Na jego osiągnięcia powoływali się czołowi archeolodzy polscy

tego okresu: Leon Kozłowski (1928), Konrad Jażdżewski (1948,1981), Tadeusz Sulimirski (1955), Stefan Nosek (1948).

Nie wszystkie koncepcje etniczne Czekanowskiego były jednak aprobowane. Sprzeciwiano się doszukiwaniu przez Czekanowskiego antropologicznych śladów pobytu Gotów w Wielkopolsce i wiązanie z tym powstania państwa polskiego, choć nie negowano pobytu Gotów i Gepidów na ziemiach polskich. Do gockiej koncepcji przychyłali się niektórzy archeolodzy. Czekanowski nie upierał się przy słuszności swej koncepcji, ale twierdził, że niektóre wczesnośredniowieczne czaszki z Wielkopolski wykazują domieszkę krwi Gotów lub przynajmniej jej ślady. Stawiał też hipotezę o lechickiej genezie państwowości czeskich Przemyślidów (1951, 1955) i później o lechickiej genezie państwa Popielidów (1960, 1961). Na I Zjeździe Prehistoryków Polskich, który odbył się w 1927 r. w Poznaniu, propagował zastosowanie statystyki w archeologii, ale jak pisał T. Malinowski (1985), archeolodzy nie byli wówczas gotowi do podjęcia takiej propozycji. „Pamiętam jak po ogłoszeniu przez Mistrza artykułu pt. *Popielidzi i Piastowie, hipoteza antropologa o początkach Państwa Polskiego. Problemy* (1961) prof. Kostrzewski spotkawszy mnie w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu dziwił się, że «pański Mistrz wykazuje taką inwencję w stawianiu hipotez». Sam profesor, u którego odbywaliśmy również seminaria, komentował to, że takie hipotezy są ważne, bowiem inspirują wyswietlanie problemów w oparciu o materiały empiryczne. Ostatnich koncepcji Czekanowskiego archeolodzy jednak szerzej nie komentowali” – T. Malinowski (1985).

Czekanowski nie miał uprzedzeń narodowościowych. Dostrzegał błędy, jakie popełniali władcy polscy względem Kozaków czy bardziej współcześnie, Ukraińców. Kwestię żydowską uważał za bardziej złożoną. Przejawy antropologiczne antagonizmu gospodarczego ludności polskiej i żydowskiej odzwierciedlały dane wysokości ciała poborowych. Pisał: „lata dobre dla Żydów były złymi dla Polaków”, co odnosiło się do przełomu XIX i XX wieku. Dostrzegając w powstaniu naszej ludności miejskiej znaczący udział Niemców, twierdził, że domieszka krwi żydowskiej była niska. Ci ostatni w większej liczbie asymilowali się do warstwy szlacheckiej na Litwie. Ponadto Żydzi wykazywali w cechach antropologicznych różnice społeczne i te związane z ich historią. Czekanowski (1967) pisał: „Żydzi, pierwotnie lud semicki, stanowią interesującą formację socjologiczną, ukazującą, że zjawiska kulturowe mogą posiadać bardziej trwały charakter od właściwości antropologicznych”. Wobec faktu izolacji społecznej przeceniono „czystość krwi” Żydów. Wierzone, że hebrajska gałąź Semitów wchłonawszy różnorodne grupy ludności stała się grupą jednolitą fizycznie i fizjologicznie. Grupa Sefardim z pokolenia Judy wchłonęła ludność nadśródziemnomorską, grupa Aschenazim z pokolenia Beniamina wchłonęła krótkogłowość od Hetytów, głównie jednak element armenoidalny przechodząc przez Kaukaz. U Żydów najbardziej archaiczny jest element orientalny. Nie może być mowy o istnieniu „rasy żydowskiej”. Natomiast są formacje antropologiczne – środkowoeuropejska – Żydzi czescy, polscy, litewscy, amerykańscy o mieszanym składzie antropologicznym. Między innymi u Żydów warszawskich, berlińskich widoczna jest przewaga elementu nordyczne-

go. Formację orientalną reprezentują Żydzi krajów śródziemnomorskich, Kurdystanu, Mezopotamii – Spaniole osiedli na Bałkanach. Formację Kaukaską reprezentują Żydzi Ukrainy, Persji, Kaukazu, Polesia i wschodnich terenów Polski międzywojennej, którzy uciekli tu w połowie XVII w. przed pogromami na Ukrainie. Żydzi z południowych Czech i Niemiec mają przewagę elementu Laponoidalnego. Naród Żydowski jest zatem antropologicznie różnorodny. Dla Czekanowskiego interesujące było to, jaką formację antropologiczną będą tworzyli Żydzi w Izraelu, Żydzi którzy osiedlili się tam z różnych stron świata.

Czekanowskiemu czyniono zarzut niedoceniaenia badań ontogenetycznych. Sam Mistrz takich badań nie prowadził, ale uważał je za ważne. Doceniał rezultaty badań B. Jasickiego czy P. Sikory odnoszące się do zróżnicowania przebiegu wzrastania w powiązaniu z przynależnością typologiczną. Już w *Zarysie antropologii Polski* (1930) znajdujemy stwierdzenie: „Wzrost osobnika poza momentami natury rasowej jest uwarunkowany oddziaływaniem czynników fizycznych jak odżywianie, światło, ciepło itd. Składają się one na środowisko, w którym przebiega proces rozwojowy. Sposób oddziaływania tych czynników w postaci mniej lub więcej obfitego odżywiania, większym lub mniejszym wysiłku fizycznym, lepszego lub gorszego mieszkania, jest uwarunkowany stanowiskiem społecznym jednostki. Nawet i oddziaływanie zjawisk chorobowych nie jest od niego niezależne. Dlatego też całość kształt środowiska oddziałującego na wykształcenie wzrostu jednostki, poza momentami rasowymi, ujmujemy jako oddziaływanie środowiska społecznego”.

Poprawę wzrostu poborowych w krajach Europy, w kilku dziesięcioleciach przed I wojną światową, przypisywał Czekanowski podnoszeniu się stopy życiowej ludności w wyniku postępu technicznego i wzmożonej eksploatacji zamorskich terenów kolonialnych. Zauważył odmienną sytuację w niektórych jednostkach administracyjnych Rosji. W powiecie kryłowskim guberni nowogrodzkiej odnotowano spadek wartości tej cechy. Pisał więc: „Przez wzgląd na te wyniki można twierdzić, że dane antropologiczne już dawno wskazywały na niekorzystny rozwój stosunków społecznych w tym kraju i sygnalizowały zbliżającą się katastrofę. [...] Nie umiano jedynie zdać sobie sprawy z tego, że antropologia dostarcza bardzo czułego barometru społecznego”. Podobny spadek wartości wzrostu poborowych obserwowano w latach 1874-83 w guberni warszawskiej, radomskiej i suwalskiej, co wiązało się z pogarszaniem się warunków bytu ludności. Uwłaszczenie chłopów po 1864 r. przejawiało się wg Kosieradzkiego podwyższeniem wzrostu na terenie zaboru rosyjskiego, ale Czekanowski zauważył, że zjawisko to dotyczy sąsiednich powiatów spod zaboru austriackiego, wobec czego powiązał to ze wzrostem stopy życiowej w Europie przed I wojną światową. Swoje spostrzeżenia nad rozwojem fizycznym uogólnił Mistrz następująco:

1. W rozwoju osobnika mamy okresy szybkiego i powolnego rozwoju;
2. Niekorzystne oddziaływanie środowiska społecznego powoduje opóźnienie faz rozwojowych;
3. Osobniki opóźnione w rozwoju rosną dłużej. Powoduje to, że po 21 roku życia zaznacza się tendencja do wyrównywania wzrostu;

4. W całym przebiegu rozwoju zaznaczają się różnice rasowe;
5. W konsekwencji wzrostu dobrobytu ludności podnosi się wysokość ciała poborowych;
6. Istnieją drobne wahania terytorialne wzrostu oraz odrębności etniczno-wyznaniowe, które są znaczniejsze od terytorialnych. Wahania wzrostu poborowych informują o poprawie bądź pogorszeniu się warunków bytu ludności. Fakt ten ma dla socjologa duże znaczenie, gdyż daje mu do ręki bardzo czuły termometr społeczny.

W swojej twórczości naukowej dużo uwagi poświęcił Czekanowski mapowaniu w Polsce wskaźników głowy, twarzy, nosa, terytorialnej analizie cech pigmentacyjnych. Utrzymywanie się, mimo wykrzyżowywania się ludności, typów antropologicznych miało świadczyć o ich stałości do nie zachodzenia procesu wyrównywania się cech. Korzystając z dorobku Jaxa-Bykowskiego, Stojanowskiego, Demianowskiego, wypowiadał się o zróżnicowaniu fizjologicznym, psychicznym i konstytucji, o pamięci i uzdolnieniach czy współzawodnictwie w nawiązaniu do typów antropologicznych. Podnosił m.in. to, że ruch współzawodnictwa pracy (Stachanowski) w Rosji daje rezultaty na południu (element śródziemnomorski), gdy na północy (element nordyczny) ludzie są na współzawodnictwo niepodatni. Mistrz dostrzegł też problemy „antropologii dynamicznej”, estetyki typów rasowych, doboru małżeńskiego, płodności, diety, dymorfizmu płciowego w warstwach społecznych, problemy selekcji naturalnej. Zadawał pytanie, czy istnieje pewien ściśle określony ideał piękna ludzkiego, czy mamy większą ich liczbę, czy pozostają one w łączności ze składnikami antropologicznymi? Stwierdzał, że L. Rutkowski (1906), odrębność ideałów piękna u szlachty i u chłopstwa. U szlachty miano pięknych mieli ludzie smukli o śniadej twarzy i orlim nosie, ciemnej pigmentacji oczu i włosów. U chłopstwa ideałem był niebieskooki, jasnowłosy, rumiany na twarzy, wysoki, silny – jak konkludował Mistrz – nordyczny mężczyzna i subnordyczna kobieta. Czekanowski nie zajmował się analizowaniem sprawności fizycznej w nawiązaniu do rasy. Pisał w roku 1930: „W wyczynach o charakterze sportowym, wymagających bardziej skomplikowanego działania całego organizmu, łącznie z jego właściwościami psychicznymi, zróżnicowanie rasowe nie zarysowuje się już w sposób tak wyraźny”. Zauważył, że u gimnastyków polskich biorących udział w IX Olimpiadzie w Amsterdamie w 1928 r. dominowali mieszkańcy elementu laponoidalnego. Wśród podoficerów szkolonych w Centralnej Szkole Gimnastyki i Sportów w Poznaniu dominował typ subnordyczny. Jest to typ szybkościowy, gdy nordycy reprezentują typ wytrzymałościowy. Typ nordyczny ma wszechstronną sprawność, ale uzyskuje najśłabsze wyniki w gimnastyce przyrządowej. Czekanowski dobrze też widział predyspozycję do skoków i biegów przedstawicieli odmiany czarnej. Nigdy jednak nie poświęcił tym problemom baczniejszej uwagi.

Pod koniec swego pracowitego życia czas wypełniały mu przeliczenia materiałów antropologicznych odnoszące się do głów i czaszek, które jego zdaniem wykazywały słuszność jego koncepcji typologicznych.

MICHAŁ ĆWIRKO-GODYCKI (1901–1980)

Michał Ćwirko-Godycki urodził się dnia 5 lutego 1901 r. w Mińsku Litewskim. Tam w 1919 r. uzyskał maturę i do 1920 r. był żołnierzem Wojska Polskiego. W roku akademickim 1920/1921 podjął studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Poznańskiego, które ukończył w 1926 r. ze stopniem doktora wszech nauk lekarskich. Prof. A. Wrzosek od początku pobytu w Poznaniu Godyckiego zajął się nim życzliwie. Już w 1923 r. został on wolontariuszem Zakładu Antropologii i po paru miesiącach pracy – młodszym asystentem. Zainteresowany rozwojem fizycznym dzieci pojechał jeszcze w tym roku na praktykę do Danii, a następnie w 1924 r. podjął badania w Poznaniu. W 1925 r. brał udział w pracach Komitetu Założycielskiego Polskiego Towarzystwa Antropologicznego, a w 1926 r. został wybrany na członka komisji Antropologicznej PAN. Wiele czasu poświęcał na zapoznanie się z prahistorią, wysłuchując i zaliczając wykłady u prof. Józefa Kostrzewskiego. Fakt ten skłonił A. Wrzoska do podjęcia wykopalisk na cmentarzysku ludności kultury łużyckiej w Laskach koło Kępna. Badania grobów ciałałpalnych otworzyły nowy etap współpracy antropologów z archeologami, a sam Godycki opublikował 31 prac z zakresu prahistorii. Po doktoracie w 1926 r. wyjechał na 2-letnie studia antropologiczne do Szkoły Antropologicznej w Paryżu, gdzie badał wpływ mięśni żwaczowych na morfologię czaszki. Do 1930 r. pracował w Laboratorium Antropologicznym Szkoły Studiów Wyższych w Paryżu, przygotowując habilitację z zakresu morfologii Słowian Południowych. Habilitował się w Poznaniu na Wydziale Lekarskim w marcu 1931 r., zostając docentem. Przedmiotem habilitacji była monografia pt. *Słowianie południowi, studium antropologiczne ze szczególnym uwzględnieniem typów morfologicznych*. Pod wpływem Wrzoska, Godycki poświęcił się także historii medycyny i w latach 1935–37 wykładał ją oprócz antropologii. Napisał monografię z tego zakresu o Teofilu Chudzińskim, Izydorze Kopernickim, Leonie Dudzewiczu, Włodzimierzu Bugłu. Po habilitacji, aby mieć możliwość badania dzieci, objął w 1931 r. stanowisko wizytatora higieny szkolnej w Kuratorium Poznańskiego Okręgu Szkolnego, na którym z przerwą wojenną pozostał do 1952 r. włącznie. Zebrał dane o cechach pigmentacyjnych i ostrości wzroku na 150 tys. dzieci. W 1932 r. podjął badania 3 tys. dzieci w cyklu longitudinalnym. W okresie poprzedzającym II wojnę światową naukowo podróżował do Włoch (1927), Hiszpanii (1928), Belgii i Szwajcarii (1936 r.). Od 1932 r. przez cztery sezony prowadził z Wrzoskiem i prof. Z. Zakrzewskim wykopaliska na Ostrowie

Lednickim. Monograficzne opracowanie tego cmentarzyska pt. *Ludność pochowana na cmentarzysku Ostrowa Lednickiego pod względem metrycznym z uwzględnieniem zmienności cech oraz objawów patologicznych na kościach*, przedstawił ze swą córką Iwoną Swedborg (1977-78).

Z wybuchem wojny powołano go do służby medycznej w wojsku, a po zajęciu Polski przez Niemców wysiedlono go do Krakowa. Pracował w Skawinie, równocześnie angażując się w prace Tajnego Uniwersytetu Ziemi Zachodnich po przeniesieniu tegoż z Warszawy do Krakowa. Po wojnie wrócił do Poznania i w 1945 r. otrzymał nominację na profesora tytularnego. W 1955 r. uzyskał tytuł prof. nadzwyczajnego, a w 1962 r. zwyczajnego. W 1948 r. został wybrany na przewodniczącego Polskiego Towarzystwa Antropologicznego, którym był do 1951 r. W 1956 r. został redaktorem naczelnym „Przeglądu Antropologicznego”, pełniąc tę funkcję do 1977 r. Ubolewał z powodu przeniesienia katedry Antropologii z Wydziału Lekarskiego i jeszcze w 1980 r. prowadził rozmowy z ówczesnym dziekanem tego Wydziału prof. Stasikiem i rektorem prof. Góralem. Idei tej sprzeciwił się jednak Kierownik Katedry Anatomii prawidłowej (co zresztą uczynił jeszcze w latach 90.). W powojennej działalności prof. M. Ćwirko-Godyckiego zasługuje na uwagę to, że włączył się do organizowania i nadawania rangi uczelni akademickiej Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego (WSWF) w Poznaniu powołanej 05.07.1950 r.

Zorganizował tam Zakład Antropologii oraz Zakład Higieny Szkolnej, którymi kierował od 1953 r. do 1968 r. Re-kompensowało mu to odrzucenie jego kandydatury na kierownika Katedry Anatomii Prawidłowej Wydziału Lekarskiego. Prof. Różycki bowiem zlecał Godyckiemu zajęcia z antropologii i wysoko cenił jego wiedzę anatomiczną. W WSWF Godycki sprawował funkcje prorektora do spraw nauki, a 1956 r. wybrano go na stanowisko rektora, na którym pozostał do 1965 r. Zaangażował się w rozwój naukowy uczelni, włączył się w realizację planów budowy nowej siedziby szkoły. Nadal również pracował w Katedrze Antropologii UAM. Na przełomie 1958/59 r. oraz w 1962 r. brał udział w I i II Arabko-Polskiej Wyprawie Antropologicznej do Egiptu i zredagował kilka tomów zawierających wyniki wyprawy. W 1966 r. objął kierownictwo Katedry Antropologii na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi UAM oraz kierownictwo jednego z dwóch powołanych w katedrze zakładów, a mianowicie Zakładu Antropologii

Ogólnej, którym kierował do 01.10.1969 r., kiedy zlikwidowano katedrę wraz z zakładami. Tylko na Uniwersytecie wypromował 41 magistrów, a pod jego kierunkiem wykonano 15 prac doktorskich w tym 5 z antropologii. Patronował 7 habilitacjom. Po przejściu w stan spoczynku prowadził jeszcze wykłady monograficzne i współtworzył sukcesy naukowe katedry, a później Sekcji Antropologii. Był autorem licznych podręczników akademickich, takich jak: *Zarys antropometrii* (1933, 1952, 1956), *Antropologia dla studiujących wychowanie fizyczne* (1955) i z Z. Drozdowskim wydania poszerzone (1967, 1972, 1976), *Higiena w zakresie studiów wychowania fizycznego* (1965, 1968). Wydał też skrypty do ćwiczeń z antropologii i biometrii oraz z anatomii. Był członkiem zasłużonym i honorowym Polskiego Towarzystwa Antropologicznego, jak również członkiem innych licznych towarzystw naukowych, krajowych i zagranicznych. W latach 1960-71 był Przewodniczącym Komisji Antropometrii przy Prezydium PAN, był współorganizatorem akcji Polskiego Zdjęcia Antropometrycznego Ludności Polski. Wśród licznych odznaczeń otrzymał Medal Komisji Edukacji Narodowej, Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski, a w 1974 r. Akademia Wychowania Fizycznego w Poznaniu nadała mu tytuł doktora *honoris causa*. Jego dorobek naukowy liczy 164 pozycje ogłoszone drukiem. Zapewne dorobek ten mógłby być znacznie większy, gdyby nie wojna i trudny okres budowy oraz organizowania poznańskiej Szkoły Wychowania Fizycznego.

FRANCISZEK WOKROJ (1906–1991)

Franciszek Wokroj urodził się 12 października 1906 r. we Lwowie, w rodzinie robotniczej. Studia biologiczne na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym ukończył na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w 1937 r., uzyskując stopień magistra na podstawie pracy „Badania antropologiczne na terytorium nordycznym Polski”. Po studiach podjął pracę w charakterze asystenta Zakładu Antropologii i Etnologii pod kierunkiem Jana Czekanowskiego. Ten niezwykle energiczny i sprawny organizacyjnie asystent nazwany został przez ks. Prof. B. Rosińskiego „Racuniem” – i tak jeszcze po wojnie zwracano się często do niego w korespondencjach. W latach 1937-39 był prezesem Koła Nauk Antropologicznych Uniwersytetu Jana Kazimierza, brał udział w licznych badaniach na Huculszczyźnie, Łemkowszczyźnie, Podolu. Badał ludność ukraińską, Kozaków, podkarpackich kolonistów niemieckich. W latach 1936-38, jako członek komisji Lekarskiej – Opieki Zdrowotnej Lwowskich Szkół Akademickich, zbadał ok. 7 tys. kandydatów na studia wyższe oraz elewów Korpusu Kadetów. We Lwowie zetknął się i zafascynował pracami wykopaliskowymi prowadzonymi przez prof. Leona Kozłowskiego i Tadeusza Sulimirskiego. W Zakładzie prof. Czekanowskiego pracowali asystenci wszystkich ówczesnych orientacji politycznych (endek, socjalista, nacjonalista ukraiński, ksiądz, Żyd). Łączyły ich więzi przyjaźni, które okazały się szczególnie cenne w czasie okupacji. Wokroj od 1 stycznia 1940 r. do 26 czerwca 1942 r. był asystentem Zakładu Geologii, a po zajęciu Lwowa przez Niemców pracował w wydawnictwie *Wald and Holz*. Po wejściu wojsk radzieckich, od 1 marca 1945 roku powrócił na Uniwersytet i był pracownikiem Gabinetu Antropologii przy Muzeum Zoologicznym Uniwersytetu im. Iwana Franko. Po przybyciu do Poznania od września 1945 r. został zatrudniony jako asystent w Zakładzie Antropologii Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Poznańskiego. W okresie 1946-47 był też nauczycielem w Gimnazjum im. Bergera w Poznaniu. W 1946 Ministerstwo Oświaty, Wydział Rewindykacji i Odszkodowań na ZSRR powołało go na delegata ds. rewindykacji zbiorów Uniwersytetu Lwowskiego. Przywiózł wówczas do Polski 20 wagonów księgozbiorów, muzealiów, antyków, które trafiły do bibliotek uniwersyteckich w Krakowie, Poznaniu, Łodzi i Wrocławiu, do muzeów i do osób prywatnych (profesorów).

Wokroj zasłużył się Lwowskiej (Polskiej) Szkole Antropologicznej Jana Czekanowskiego poszerzeniem kierunku etnologicznego o zagadnienia socjologii i demografii, a przede wszystkim przyczynił się do wzbogacenia kolekcji szkieletowych zakładu. W 1947 r. doktoryzował się u Czekanowskiego na podstawie rozprawy pt. „Badania nad zróżnicowaniem społecznym, zawodowym i antropologicznym

młodzieży szkół akademickich we Lwowie w roku akademickim 1937/1938”. Prof. Czekanowski, nie znoszący prac akademickich, powierzał je Wokrojowi, który lubił taką działalność i do której wносił własną inwencję, zwłaszcza po objęciu katedry po Czekanowskim – 1 października 1960 r. W latach 1955-57 był prodziekanem Wydziału Biologii i Nauk o Ziemi UP. Energiczny, rzutki, dowcipny, przyjacielski w stosunku do studentów znakomicie „wpasował się” do osobowości ówczesnego dziekana – geografa, prof. Floriana Barcińskiego. Czekanowskiemu, który starał się nieco ostudzić działalność Wokroja, zarzucił: „Mistrz widzi u człowieka głowę lub czaszkę, wykorzystuje gotowe dane pomiarowe, które można w gabinecie spokojnie przetwarzać wedle swojej typologii”.

Spotkanie antropologów lwowskich i poznańskich – Adama Wrzosa i Michała Ćwirko-Godyckiego – nie było łatwe. Ci pierwsi kontynuowali i rozwijali kierunek Rudolfa Martina, ci drudzy morfologiczny kierunek Szkoły Francuskiej utworzonej przez P. Broca i L. Manouvriera. Godycki w 1958 r. kurtuazyjnie pisał: „Różnorodne zainteresowania prof. Wokroja ożywiły Zakład Antropologii Uniwersytetu Poznańskiego”.

W tym czasie Wokroj był bardzo aktywny. W 1954 r. został sekretarzem Polskiego Towarzystwa Antropologicznego oraz redakcji „Przeglądu Antropologicznego”. Rozwinął międzynarodową wymianę Przeglądu, pisał statut Polskiego Towarzystwa Antropologicznego, Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, działał w Polskim Towarzystwie Archeologicznym. Współpracował z etnografami, archeologami, stomatologami, matematykami. Znał go dobrze cały ówczesny świat naukowy Poznania. Był też prezesem uniwersyteckiego Koła Stronnictwa Demokratycznego, mawiał bowiem, że „po co leżć diabłu w paszczę, kiedy można mu usiąść na ognie”. W Poznaniu, w 1954 r., przygotował rozprawę habilitacyjną pt. „Kolonści niemieccy w Polsce – charakterystyka demograficzno-antropologiczna ludności kolonii podkarpackich”. Był to czas, gdy zawieszano habilitacje, to też gdy wprowadzono mianowanie na stanowisko docenta, uzyskał je w 1955 r. W latach 1945-55, przed „usztynieniem” programów studiów, antropologię wykładano na licznych kierunkach: medycyna, biologia, psychologia, pedagogika, prawo, kierunki rolno-leśne, wychowanie fizyczne. Ówczesni studenci chwalili walory dydaktyczne Wokroja. Niespotykaną energię wkładał Wokroj w organizowanie badań wykopaliskowych. Asystenci, jako entuzjaści nauki, swoje urlopy musieli poświęcać na udział w badaniach cmentarzysk (Wolin – Młynówka, Góra Chełmska koło Koszalina, Cedynia, Kołobrzeg, Jarosław, Posada Rybotycka, Giecz itd.). Zwracał uwagę na poprawność metodyczną badania cmentarzysk, wprowadzał ulepszenia, kontrolował, załatwiał centralne i lokalne fundusze (np. poprzez kontakty z władzami administracyjnymi i partyjnymi). Czynił to po mistrzowsku, ale dla jego pracowników było to trudne. Nie wszyscy wytrzymywali rygor i stawiane z czasem coraz to większe wymagania ciągłej dyspozycyjności. Z czasem wyraźnie zmieniał się, stawał się ostry, wymagający, toteż rotacja asystentów była duża.

W 1962 r. rada Państwa nadała mu tytuł profesora nadzwyczajnego. Podejmowane przezeń zadania wydawały się być ponad jego siły. Dodatkowo bowiem

w latach 1959-62 kierował Zakładem Antropologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i przejściowo, nieco krócej (dwa lata) był Kuratorem Katedry Antropologii Uniwersytetu Łódzkiego. Ów nadmiar obowiązków miał zapewne zły wpływ na jego zdrowie, co zmusiło go do rezygnacji od 1 marca 1965 r. z kierowania katedrą w Poznaniu. W okresie od 1 stycznia 1967 do 30 września 1972 prof. Wokroj pełnił funkcję kierownika Zakładu Antropologii Etnicznej i Regionalnej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. W latach 1960-64 prowadził badania ciągle rozwoju fizycznego licealistów Poznania, Wielkopolski i Kujaw, a po ich ukończeniu jeszcze raz organizował takie badania w 1970 r. Niestety, różne przeprowadzki, zła lokalizacja (w piwnicach itp.) zdziesiątkowały kolekcje szkieletowe zgromadzone przez Wokroja, zaginęły też w większości materiały ontogenetyczne.

Od lewej: Franciszek Wokroj, w środku siedzi jezuita, ojciec Czesław Białek, Jadwiga Budzyńska – uczniowie profesora, w tozde rektor Michalski

Profesor Wokroj wypromował 50 magistrów, 11 doktorów (m.in. A. Malinowski 1967, A. Wiercińska 1969, J. Piontek 1970, J. Budzyńska 1970, C. Grzeszyk 1970, W. Berdychowski 1971, R. Łuba 1972, C. Białek 1974). Habilitował Z. Kapicę, G. Kriesła, opiniował na stanowisko docenta wnioski R. Łuby z IPS w Łodzi i W. Berdychowskiego z WSWF w Gdańsku. Przez długie lata wraz z M. Ćwirko-Godyckim czynił starania o utworzenie przy Katedrze Antropologii UAM w Poznaniu Muzeum Człowieka. W pracy naukowej, terenowej często zmieniał plany, a także młodych współpracowników – asystentów. Za swą pracę wyróżniono go odznaką 1000-lecia Państwa Polskiego, Medalem Edukacji Narodowej i Krzyżem Odrodzenia Polski.

Był postacią wyjątkowo barwną i takim zapamiętano go w środowisku akademickim Poznania, w kraju i za granicą.

KAROL STOJANOWSKI (1895–1947)

Karol Stojanowski urodził się dnia 3 maja 1895 r. w Kobyłowlókach w dawnym powiecie trembowelskim, województwo tarnopolskie. Naukę w szkole średniej pobierał w Trembowli i we Lwowie. W czasie I wojny światowej przerwał naukę i podjął służbę wojskową w I brygadzie J. Piłsudskiego. Urlopowany z wojska zdał maturę we Lwowie w 1916 r. Studia uniwersyteckie odbywał w Krakowie i we Lwowie w latach 1916-24. Z nauką związał się w 1922 r., będąc do 1926 r. asystentem w katedrze Prehistorii na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie u prof. Leona Kozłowskiego. W 1924 r. doktoryzował się z antropologii u prof. Jana Czekanowskiego na podstawie rozprawy pt. „Typy kraniologiczne Polski”. W 1926 r. otrzymał asystenturę w Katedrze Anatomii Prawidłowej u prof. Stefana Różyckiego, a następnie w Studium Wychowania Fizycznego Uniwersytetu Poznańskiego. Habilitował się w 1927 r. z antropologii na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Poznańskiego na podstawie pracy pt. „Szkice do prehistorycznej antropologii Europy Północnej”. Po przewrocie majowym w 1926 r. związał się ze Stronnictwem Narodowym, co uniemożliwiło mu awans naukowy i objęcie funkcji kierownika Zakładu Antropologii. Dzięki prof. Józefowi Kostrzewskiemu od 1934 r. kierował Oddziałem Antropologii Katedry Prehistorii Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Poznańskiego. Okres okupacji spędził w Warszawie pełniąc funkcje polityczne w konspiracji, bowiem poszukiwany był przez okupantów. Był też czynnym działaczem ZHP. Po wojnie, od 1945 r. do śmierci, był pierwszym kierownikiem Zakładu Antropologii Uniwersytetu Wrocławskiego. Planował utworzenie tam ośrodka badań z zakresu antropologii społecznej i demografii. W działalności naukowej szczególnie dużo uwagi poświęcił kranologii, antropologii etnicznej, ukazując możliwości antropologii w rekonstruowaniu problemów etnogenezy. Już po wojnie w 1948 r. ukazała się jego monografia *Antropologia prehistoryczna Polski*. Sporo uwagi poświęcał też antropologii społecznej i politycznej. W licznych publikacjach obnażał rasistowskie oblicze hitleryzmu, przygotowania Niemiec do utworzenia Pannordycznej Rzeszy. Podejmował też charakterystykę i kwestie rasizmu skierowanego przeciw Żydom i Słowiańszczyźnie, które to problemy zawarł w książce pt. *Rasizm przeciw Słowiańszczyźnie* (1934) i licznych artykułach. W liczącym 150 pozycji dorobku 7 prac poświęcił sprawności fizycznej, kilka doborowi do służby wojskowej. Analizował sprawność fizyczną w związku z konstytucją i rasą. W kilku pracach obnażał antychrześcijański charakter niemieckiego ruchu neopogańskiego. Po wojnie w dwóch publikacjach z 1946 r. postulował reslawizację Niemiec Wschodnich (NRD) poprzez wprowadzenie języka połabskiego i serbo-łużyckiego (na obszarach Łużyc). W pracach z zakresu antropologii regionalnej charakteryzował antropologiczne właściwości ludności Wileńszczyzny, Polesia, Huculszczyzny, Śląska, Łużyc, Wielkopolski. Pojedyncze prace dotyczyły też problemów eugeniki i morfologii.

LUDWIK JAXA-BYKOWSKI (1881–1948)

Ludwik Jaxa-Bykowski biolog-antropolog, pedagog, działacz polityczny. Urodził się w zubożonej rodzinie ziemiańskiej w Zagwoździu k. Stanisławowa dnia 19 stycznia 1881 r. W roku 1898 ukończył gimnazjum w Stanisławowie i podjął studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Lwowskiego. Słuchał wykładów m.in.: Kazimierza Twardowskiego, Wojciecha Dzieduszyckiego, Antoniego Danyusza, Benedykta Dybowskiego, J. Nusbauma-Hilarowicza. W 1904 r. uzyskał doktorat w zakresie zoologii u Nusbauma-Hilarowicza. Brał czynny udział w patriotycznym ruchu studenckim oraz Kole Przyrodników. Oprócz zainteresowań ewolucjonizmem, anatomią porównawczą, bliskie mu były problemy teorii wychowania, dydaktyki antropologii i medycyny. Po studiach wiedzę swą uzupełniał w paryskiej Sorbonie, w Muzeum Historii Naturalnej, następnie w Marburgu. Wiedzę o człowieku pogłębiał uczestnicząc w wykładach na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Jana Kazimierza. W 1904 r. podjął pracę nauczyciela w Przemyślu, Semborze i następnie we Lwowie. W ramach nauczania historii naturalnej propagował eksperymenty i obserwacje roślin i zwierząt, stworzył laboratorium biologiczne, propagował zajęcia terenowe. Brał udział w obronie Lwowa. W 1918 r. w odrodzonej Polsce był wizytatorem Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego, dyrektorem Departamentu Szkół Wyższych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświaty Powszechnej. Działał w Towarzystwie Nauczycieli Szkół Wyższych, był redaktorem czasopisma „Muzeum” i w latach 1920-26 współredaktorem „Rozpraw Biologicznych”. W latach 1922-26 jako nominowany profesor wykładał w Akademii Medycyny Weterynaryjnej zoologię i parazytologię. Zafascynował się antropologią w wydaniu Jana Czekanowskiego, zwłaszcza koncepcjami rasowymi i typologicznymi, które przeniósł na grunt pedagogiki. Habilitował się w Poznaniu na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Poznańskiego, gdzie powierzono mu Katedrę Pedagogiki. Wykładał pedagogikę eksperymentalną, pedologię, dydaktykę nauk przyrodniczych, przedmioty monograficzne. Prowadził też ćwiczenia i wykłady dla słuchaczy Seminarium Wychowania Fizycznego i dydaktykę biologii dla studentów biologii. Semina pod jego kierunkiem dotyczyły wychowania narodowego, antropologii, psychologii (badania inteligencji). Bykowski miał uznanie grona profesorskiego i młodzieży akademickiej. W latach 1929-33 był dziekanem Wydziału Humanistycznego. Jeszcze we Lwowie zaprzyjaźnił się z Karolem Stojanowskim, z którym łączyły go sprawy polityczne, społeczne, dydaktyczne i wychowawcze młodzieży, m.in. harcerskiej i sokolskiej. Obaj zabiegali o właściwą

rangę WF-u w szkole. Bykowski doprowadził Katedrę Pedagogiki do rangi instytutu. Był związany z psychologicznym i antropologicznym nurtem pedagogiki, dla których podstawę dawały: psychologia, antropologia, higiena i pediatria. Był twórcą antropologii pedagogicznej. Z jego inspiracji dr Jan Schwarz w 1934 a następnie w 1937 r. ogłosił pierwszy podręcznik auksologii pt. *Atlas rozwoju fizycznego i psychicznego*. Prowadził na szeroką skalę zakrojone badania młodzieży szkolnej w Galicji, w Wielkopolsce, w Suwałkach i na Wileńszczyźnie. Oprócz cech antropometrycznych, dynamometrii, oceniano profil intelektualny, alkoholizm, nikotynizm, zachowania seksualne, poziom kultury i moralność młodzieży. Bykowski dążył do utworzenia antropologii pedagogicznej opartej na genetyce i biometrii, której był propagatorem. Był po Czekanowskim pierwszym propagatorem zastosowań statystyki w biologii. W 1934 r. Minister Oświaty przeniósł Bykowskiego na emeryturę w wieku 53 lat w związku z jego czynną działalnością w Stronnictwie Narodowym. Do wybuchu wojny prowadził on zajęcia jako docent prywatny bez uposażenia.

Okres okupacji spędził w Warszawie. Należał do Kierownictwa Narodowo-Ludowej Organizacji Wojskowej, działał w Służbie Cywilnej Narodu. Brał udział w tajnym nauczaniu w szkolnictwie średnim i wyższym. Był inicjatorem utworzenia Tajnego Uniwersytetu Ziem Zachodnich, którego od 1940 r. był rektorem (do 1943 r.). Po powstaniu warszawskim zorganizował, przy współpracy Uniwersytetu Jagiellońskiego, tajne nauczanie na Kielecczyźnie. Straty wojenne dorobku naukowego Bykowskiego były ogromne. Niemcy zniszczyli rękopisy jego prac, w tym m.in. zasoby pedagogiki wojskowej, obszerne studium pt. *Młodzież wielkopolska i poznańska*, materiały z badań prowadzonych w sposób ciągły od 1914 r. Ogółem zniszczono rękopisy 20 prac, w tym typologię młodzieży szkolnej, zasady nauczania w szkołach wyższych. W 1944 r. w czasopiśmie „Kultura Polska” ukazała się jego praca pt. *Katolicyzm w polskim wychowaniu narodowym*. W czasie powstania Bykowski spalił prace napisane w czasie wojny oraz zebrane materiały. Był autorem programu Stronnictwa Narodowego w zakresie oświaty: *Główne wytyczne narodowej polityki szkolnej i wychowania* (1944). Po wojnie wrócił do Poznania włączając się w nurt prac nad uruchomieniem Uniwersytetu Poznańskiego. Objął kierownictwo Katedry Pedagogiki, został sekretarzem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Dnia 8 października 1947 roku został aresztowany w Collegium Minus przez funkcjonariuszy UB pod zarzutem dążenia do obalenia „Władzy Ludowej”. Sąd Wojskowy w Poznaniu skazał go wyrokiem z 1948 r. na 6 lat więzienia. Na skutek amnestii karę zmniejszono mu do 3 lat. Zły stan zdrowia spowodował umieszczenie go w szpitalu. Dnia 16 marca 1948 roku zwolniony został z więzienia i poddany nadzorowi milicji. Zmarł w szpitalu 28 czerwca 1948 roku, a w 1957 r. wyrok, jako bezpodstawny, uchylił mu Sad Najwyższy. Dorobek naukowy Bykowskiego liczy ponad 200 prac, artykułów i recenzji. Władze PRL starały się zacierać pamięć o profesorze. Pozostałe maszynopisy nie ogłoszonych prac w części pozostały

w Katedrze Antropologii, ale uległy w znacznym stopniu zniszczeniu. Dopiero w 1989 r. z okazji 70-lecia UAM umieszczono go w poczcie rektorów uczelni.

Ważniejsze pozycje L. Jaxa-Bykowskiego związane z antropologią:

1. Wstęp do teorii ewolucji, Lwów 1922.
2. Przewodnik do ćwiczeń fizjologicznych, Lwów-Warszawa 1924.
3. Miara i liczba w naukach biologicznych, Lwów 1924.
4. Matematyczne podstawy biologii, Lwów-Warszawa 1924.
5. Stosunki rasowe wśród naszych abiturientów gimnazjalnych, „Przegląd Antropologiczny” 1932, nr 6.
6. Antropologiczne podstawy wychowania, Encyklopedia Wychowawcza 1933.
7. Młodzież Szkolna Wielkopolski i Pomorza w świetle badań eksperymentalnych, „Przegląd Wielkopolski” 1946, z. 2, nr 4.
8. Z rozważań nad rozmieszczeniem typów antropologicznych, „Przegląd Antropologiczny” 1946-47, nr 14.

WOJCIECH KÓČKA

(1911–1965)

Wojciech Kóčka urodził się dnia 13 października 1911 roku w Wownjowie (Oehna) koło Budziszyna na Łużycach. Po ukończeniu gimnazjum i krótkotrwałych studiach w Instytucie Pedagogicznym w Dreźnie przeniósł się w 1932 roku do Poznania, gdzie podjął studia na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Poznańskiego. Pod kierunkiem profesorów: J. Kostrzewskiego, K. Stojanowskiego i E. Frankowskiego, poświęcał się studiom w zakresie archeologii, antropologii i etnografii. Dnia 23 czerwca 1936 roku uzyskał tytuł magistra filozofii z zakresu wymienionych dyscyplin, podejmując prace jako asystent w Instytucie Prehistorii Uniwersytetu Poznańskiego, w którego ramach brał udział w pracach wykopaliskowych w Biskupinie, Gnieźnie i Poznaniu. W okresie wojny zmuszony był ukrywać się przed prześladowaniami niemieckimi na terenie Generalnej Guberni. Po zakończeniu wojny przeniósł się na Łużycy, działając w ruchu dążącym do uzyskania niepodległości państwowej Łużyc. Pełnił tam funkcję sekretarza Domoviny (Związku Serbów Łużyckich).

W 1947 wrócił do Polski, gdzie w Katedrze Antropologii Uniwersytetu Wrocławskiego pełnił funkcję adiunkta. W 1948 roku na podstawie pracy *Wczesnodziejowa antropologia Słowian Zachodnich* uzyskał doktorat nauk przyrodniczych. W czerwcu 1954 roku został docentem Katedry Antropologii Uniwersytetu Wrocławskiego. W okresie pobytu we Wrocławiu był kierownikiem Działu Antropologii Historycznej Zakładu Antropologii Polskiej Akademii Nauk. Dnia 1 września 1955 roku uzyskał nominację na docenta przy Katedrze Archeologii Polski Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. W tym też okresie objął kierownictwo Zakładu Archeologii Wielkopolski i Pomorza Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu. W 1959 roku został mianowanym profesorem nadzwyczajnym.

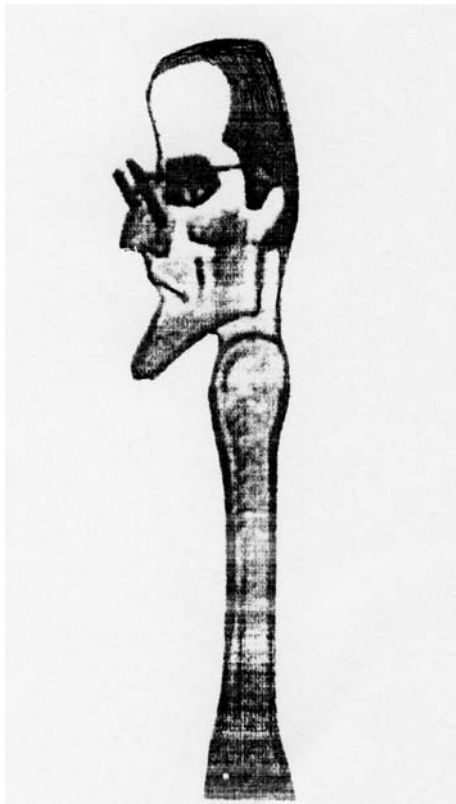
W 1960 roku, po przejściu na emeryturę prof. dra J. Kostrzewskiego, został mianowany kierownikiem Katedry Archeologii Polski i Powszechnej Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu.

Zainteresowania naukowe profesora Kóčka w dziedzinie antropologii koncentrowały się na problemach antropologii prehistorycznej Zachodniej Słowiańszczyzny oraz na problemach etnogenezy ludów Europy. Dorobek naukowy W. Kóčka liczy 30 publikacji, w tym kilka o podstawowym znaczeniu dla antropologii historycznej. Głównym jego dziełem naukowym jest monografia pt. *Zagadnienia etnogenezy ludów Europy*, opublikowana w serii „Materiały i Prace Antropologiczne” pod numerem 22 w roku 1958. Na podstawie ogromnego materiału

kraniologicznego zawartego w literaturze antropologicznej dokonał on, przy pomocy dostosowanej przez siebie do tych celów metody aproksymacji, bardzo śmiałej próby wyjaśnienia zagadnień etnogenezy ludów Europy. W pracy tej wykorzystał Kóčka także dorobek archeologii, etnologii, językoznawstwa i historii. Zastosowana przez niego metoda i interpretacja uzyskanych przy jej pomocy wyników wywołała bardzo ożywioną dyskusję wśród antropologów i archeologów. W 1965 roku będąc w pełni sił wystąpił na Międzynarodowym Kongresie Archeologii Słowiańskiej w Warszawie z niezwykle żywo dyskutowanym referatem o stanie badań etnogenezy Słowian, któremu to tematowi zamierzał szczególnie poświęcić swe twórcze siły.

Profesor Kóčka brał bardzo czynny udział w życiu naukowym. Był członkiem Komitetu Antropologicznego Polskiej Akademii Nauk, członkiem Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Antropologicznego, członkiem prezydium Polskiego Towarzystwa Archeologicznego, członkiem Rady Naukowej Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, członkiem Międzynarodowej Unii Archeologii Słowiańskiej, członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego oraz innych krajowych i zagranicznych towarzystw naukowych. Był odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi i Medalem X-lecia.

Profesor Kóčka posiadał także ogromny szacunek znających go osób za swoje wyjątkowe zalety charakteru, rzadko spotykaną życzliwość dla ludzi i wielką kulturę osobistą.

MARIA DANUTA
KALISZEWSKA-DROZDOWSKA
(1941–2003)

Urodziła się dnia 7 listopada 1941 r. w miejscowości Lipa (powiat: Janów Lubelski). Po wojnie mieszkała we Wrześni i tam w 1959 r. zdała maturę, a następnie w Poznaniu na Uniwersytecie studiowała biologię na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi, gdzie w 1964 r. uzyskała magisterium na podstawie pracy pt. *Noworodki poznańskie płci żeńskiej pod względem antropologicznym*, wykonanej pod kierunkiem prof. M. Ćwirko-Godyckiego. Podjęła pracę w Katedrze Antropologii na etacie naukowo-technicznym, na którym pozostawała do 1966 r., następnie asystenckim do 1970 r. i adiunkta do 1981 r. W 1970 r. doktoryzowała

się u prof. Godyckiego na podstawie rozprawy pt. *Zmiany cech morfologicznych i proporcji ciała u dzieci poznańskich w wieku od 3 do 36 miesięcy*. Habilitowała się w 1980 r. na podstawie rozprawy pt. *Stan biologiczny i akceleracja rozwoju noworodków*. Stanowisko docenta uzyskała w 1981 r. Jej zainteresowania naukowe dotyczyły głównie najwcześniejszych etapów ontogenezy pourodzeniowej i w tym zakresie współpracowała z neonatologami. Prowadziła także badania dzieci przedszkolnych w Bułgarii (Płowdiw). Była autorką norm rozwojowych noworodków, dzieci do lat trzech i współautorem licznych prac dotyczących późniejszych okresów rozwojowych, w tym monografii auksologicznych: *Dziecko poznańskie* (1976), *Dziecko wielkopolskie* (1978), *Dziecko poznańskie '90* (1994), rozdziałów z podręcznika *Antropologia fizyczna* (1981), *Antropologia* (1985, 1989). Pełniła funkcje vice-dyrektora Instytutu Antropologii. Była członkiem Polskiego Towarzystwa Antropologicznego i Europejskiego Towarzystwa Antropologicznego. Jej dorobek naukowy liczy ponad 50 prac. Wypromowała 3 doktorów, ponad 120 magistrantów. Prowadziła zajęcia dydaktyczne z antropologii, anatomii funkcjonalnej, biomedycznych podstaw rozwoju. Czterokrotnie była wyróżniona nagrodą Ministra Nauki. Jej dorobek miał uznanie w środowisku antropologów i pediatrów.

ZBIGNIEW KAZIMIERZ DROZDOWSKI (1930–2004)

Zbigniew Drozdowski urodził się dnia 25 stycznia 1930 r. w Sierakowie Wielkopolskim w rodzinie nauczycielskiej. Po maturze w 1949 r. odbył studia na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym Uniwersytetu Poznańskiego, uzyskując magisterium z antropologii w 1952 r. na podstawie pracy pt. *Czaszki kultury fatianowskiej*, napisanej pod kierunkiem J. Czekanowskiego. W tym samym roku rozpoczął pracę w Wyższej Szkole Wychowania Fizycznego, późniejszej AWF, przepracowując na tej uczelni 52 lata. W 1960 r. doktoryzował się na UAM u prof. M. Ćwirko-Godyckiego na podstawie pracy pt. *Wahania dobowe wzrostu i wagi uczestników obozów szkoleniowych WSWF w Poznaniu*. Również na Uniwersytecie Poznańskim habilitował się z antropologii w 1964 r. na podstawie pracy pt. *Morfologiczne podstawy procesów selekcyjnych w WSWF w Poznaniu*. W 1971 r. uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego antropologii sportowej i chronobiologii, a w 1988 r. tytuł profesora zwyczajnego. Jeszcze jako student w 1950 r. był wolontariuszem, następnie asystentem w Katedrze Antropologii Uniwersytetu Poznańskiego i wspomagał dydaktycznie katedrę do 1960 r. W uczelni wychowania fizycznego był kolejno: asystentem, starszym asystentem (1953-55), adiunktem (1955-65), docentem (1965-71), profesorem od 1971 r. Sprawował w tej uczelni wszystkie funkcje: kierownika Katedry Antropologii i Biometrii od 1968 r. (do emerytury w roku 2000), prodziekana (1964), dziekana (1965-69) Wydziału Wychowania Fizycznego, rektora AWF (1975-81). W latach 1986-2000 kierował Katedrą Antropologii na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu Szczecińskiego. Pełnił wiele ważnych społecznie i naukowo funkcji. Był członkiem Głównego Komitetu Kultury Fizycznej i Turystyki, Rady Głównej Szkolnictwa Wyższego i Techniki (1973-91), Rady Wyższego Szkolnictwa Kultury Fizycznej (1982-91). W latach 1975-90 był przewodniczącym, a później członkiem prezydium Komitetu Antropologii PAN, członkiem Centralnej Komisji ds. Tytułu Naukowego i Stopni Naukowych (1994-2004). Reprezentował antropologię na Kongresach Nauki Polskiej. Był członkiem licznych towarzystw naukowych. W 1979 r. przyznano mu godność członka honorowego Polskiego Towarzystwa Antropologicznego. Tytuł doktora *honoris causa* nadała mu w 1998 Akademia Wychowania Fizycznego we Wrocławiu, a w 2003 Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu. Prof. Drozdowski wykształcony w duchu tradycji szkoły naukowej Jana Czekanowskiego miał rozległe zainteresowania naukowe. Największe osiągnięcia przyniosły mu badania rytmów biologicznych u człowieka, typologii budowy ciała

sportowców, teorii wyniku sportowego, stanu rozwoju fizycznego kandydatów na studia WF. Trudno jest wyliczyć wszystkie jego rozległe zainteresowania, które dały mu możliwość stworzenia w Poznaniu szkoły antropologii sportowej. Skupiał wokół siebie licznych pracowników naukowych AWF w Poznaniu, którzy wykorzystywali antropologię w zakresie swych naukowych specjalizacji sportowych. Z jego inicjatywy w uczelni odbyło się ok. 40 konferencji naukowych. Systematycznie przez wiele lat prowadził seminaria doktorskie, co zaowocowało faktem wypromowania 91 doktorantów, z których kilkunastu zostało profesorami. Imponujący jest jego dorobek naukowy – ponad 500 publikacji, 28 książek, liczne podręczniki antropologii dla różnych kierunków studiów: wychowanie fizyczne, turystyka i rekreacja, podręczniki antropometrii.

LITERATURA

- Bielicki, T., Krupiński, T., Strzałko, J., *Historia antropologii w Polsce*, „Przegląd Antropologiczny” 1989, nr 53, s. 3-8.
- Czekanowski, J., *Ośrodek Lwowski PAN*, „Materiały i Prace Antropologiczne” 1956, nr 34.
- Ćwirko-Godycki, M., *Antropologia. Nauka w Wielkopolsce*, Wyd. Poznańskie, Poznań 1973, s. 763-769.
- Ćwirko-Godycki, M., *Ośrodek poznański PAN*, „Materiały i Prace Antropologiczne” 1958, nr 36.
- Goćkowski, J., Siemianowski A. (red.), *Szkoły w nauce*, Ossolineum, Wrocław 1981, s. 137-158.
- Kończakowski, Z., Marecki, B., *Zakład Anatomii Funkcjonalnej w 60-leciu akademickiego nauczania wychowania fizycznego*, AWF Poznań, Poznań 1979, nr 167.
- Księga Pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego*, PAN, „Materiały i Prace Antropologiczne” 1964, nr 70.
- Malinowski, A., Wolański, N., *Anthropology in Poland*, [w:] A. Malinowski, J. Piontek (red.), *Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej*, Wyd. Naukowe UAM, Seria Antropologia nr 11, 1985, s. 35-69.
- Pełka-Pelińska, E., Grabowska, J., *Szkice o szkołach w Antropologii*, [w:] J. Goćkowski, A. Siemianowski (red.), *Szkoły w nauce*, Ossolineum, Wrocław 1981, s. 137-158.
- Piontek, J., Malinowski, A. (red.), *Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej*, Wyd. Naukowe UAM, Seria Antropologia nr 11, 1985, s. 35-69.